

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА
до дипломної роботи
бакалавра
на тему: Державна дума під час Лютневої революції

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Ликова Діана Геннадіївна

Керівник: проф., д.і.н. Потрашков С.В.

Рецензент: С.С.Кушнар'юв.
Кандидат історичних наук, доцент

Харків – 2024

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. НАПЕРЕДОДНІ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ.....	8
1.1 Соціально-економічна ситуація в країні.....	8
1.2 Представники партійної влади та самовладдя.....	19
РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНА ДУМА ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ.....	25
2.1 Підготовка до революції.....	25
2.2 Керівництво думи.....	28
2.3 Державна дума і зречення Миколи II.....	39
РОЗДІЛ 3. ТИМЧАСОВИЙ КОМІТЕТ ЧЛЕНІВ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ПОРЯДКУ І ДЛЯ ЗНОСИН З ОСОБАМИ ТА УСТАНОВАМИ.....	49
3.1 Історія створення та розвитку.....	49
3.2 Представники.....	63
ВИСНОВКИ.....	68
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	74

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Актуальність даної теми зумовлена тими історичними змінами, які сьогодні характеризують розвиток українського суспільства. Значний період своєї історії українські землі перебували в складі Російської імперії. І ті революційні події, що розгорнулись на її теренах в 1917 р. здійснили великий вплив і на хід історичного процесу в Україні. Особливу роль тут відіграє Державна Дума. Вивчення її діяльності на початковому етапі Лютневої революції дає можливість краще зрозуміти процес появи та розвитку великої кількості політичних ідей, значна частина яких стосувалась і бачення майбутнього України. Це обумовлює актуальність дослідження діяльності цієї установи.

Об'єкт дослідження – Державна дума в умовах Лютневої революції.

Предмет дослідження – роль Державної Думи у формуванні нових органів влади.

Хронологічні межі дослідження – січень-березень 1917 року.

Територіальні межі дослідження – Петроград, Російська імперія.

Історіографія питання представлена роботами різного напрямку. Історіографія з питання становлення і розвитку політико-правових основ представницької влади Російської імперії на початку ХХ століття ділиться на наступні періоди. Так, активно представлені дореволюційні дослідження основ державної і парламентської демократії в Росії, включаючи правове регулювання діяльності Державної Думи і Державної ради. Такі дослідження проводилися В.П. Алексєєвим, В.М.Гессеном, Ф.Даном, А.О. Жижилєнко, В. В. Іванівським, Н. М. Коркуновим, С. А. Котляревським, Н. І. Лазарєвським, А.Є. Лосицьким, П. І. Люблінським, Б. Е. Нольде, А. Пажитновим, Н.І. Палієнко.

За радянських часів питання про становлення і розвиток самодержавного ладу Росії в умовах нового порядку після першої російської

революції та на початку Лютневої революції, питання про походження і еволюції представницьких інститутів влади - Державної Думи вивчали: 1) в 20-30-х роках - А. Я. Аврех, Б.В. Ананьїч, Н.І. Васильєва, Г.В. Вернадський, В.М. Давидович; 2) 40-50-ті роки представлені такими дослідниками, як В. С. Дякін, Н. П. Єрошкін, Ф.І. Калиничев; 3) в 70-80-ті роки даною темою займались С. М. Сидельников, Е. Д. Черменський, К.Ф. Шацило. Роботи цих вчених, засновані на архівних матеріалах, досить об'єктивно показують причини виникнення представницької влади в розвитку демократії в досліджуваній Росії, її сутність і роль.

Пострадянські дослідження в 90-х роках з історії формування і діяльності Державної Думи на початку ХХ ст. та в умовах початку Лютневої революції здійснювали В.А. Дьомін «Государственная Дума России: механизм функционирования», О. Г. Малишева, В.Г. Кошкидько, Ю.В. Пуздрач «История российского конституционализма IX-XX веков», А. Ф. Смирнов «Государственная Дума Российской Империи 1906-1917 гг.: Историко-правовой очерк», В.М. Шевирін «Государственная дума в России (1906-1917 гг.). Научно-аналитический обзор». Перевагою цих робіт є те, що в науковий обіг були введені нові і різноманітні пласти архівних матеріалів та інших джерел з історії формування і функціонування Державної Думи Російської імперії.

Для проведення дослідження мають цінність наступні історичні літературні джерела, Христик П. «Замітки до історії української революції», Френкін Н. «Російська армія і революція», Шульгін В. В. «Роки. Дні. 1920 рік», Купченко В. П. «Історія революційних подій в Україні (1904–1921 рр.) очима сучасників (за документами Державного архіву м. Києва)», Родзянко М. В. «Державна дума та Лютнева 1917 р. революція», Бойко В.М., Кудлай О.Б. «Лютнева революція 1917», В. А. Смолій «Енциклопедія історії України», Машкін О.М. «Державна дума Російської Імперії», Реєнт О.П. «Жовтневий переворот у Петрограді 1917» та ін.

Аналіз джерел: Дослідникам російського парламентаризму не

доводиться скаржитися на бідність джерельної бази. Навпаки, вона широка і різноманітна, заснована на архівних матеріалах, протоколах різних секретних і особливих нарад вищих посадових осіб, підзаконних актах, даних офіційної статистики, матеріалах періодичних видань.

Закони та підзаконні акти. Перша група джерел складається із законодавчих актів, що регулюють формування і діяльність Державної Думи, що концентруються на повному зібранні законів Російської імперії – «Российское законодательство X-XX веков. Т. 9.».

Діловодна документація. Дані офіційної статистики і періодичних видань, незважаючи на деякі недосконалості, як і раніше представляються достатніми для аналізу виборчої кампанії. Стенографічні звіти про засідання Палати представників та вказівки до них важливі для розуміння того, як розвивалися внутрішні парламентські процедури. До таких джерел відносяться «Петергофские совещания о проекте Государственной Думы.», «Царскосельские совещания. - Протоколы секретного совещания под председательством бывшего императора по вопросу о расширении избирательного права», «Царскосельские совещания. - Протоколы секретного совещания в феврале 1906 г. - под председательством бывшего императора по выработке учреждения Государственной Думы и Государственного Совета».

Біографії. Різні збірники біографічних даних депутатів Державної Думи вельми репрезентативні для застосування статистичних методів для виявлення впливу соціальних характеристик на політичний вибір російських парламентаріїв. Цінним джерелом є «Члены Государственной Думы (портреты и биографии): Четвертый созыв: 1912-1917».

Особисті матеріали. Важливе значення має особистий щоденник імператора Миколи II, в якому він давав власну оцінку діяльності Державної Думи – «Дневник императора Николая II».

Мемуари. Окрему роль відіграють спогади депутатів Державної Думи, в яких висвітлено специфіку роботи Думи напередодні та на початку Лютневої революції 1917 р. Прикладом таких джерел є мемуари Коковцова В.Н. «Из

моего прошлого. Воспоминания. 1911- 1919.».

Не зважаючи на значну кількість джерел та об'ємну історіографічну базу, все ще залишаються питання, що потребують свого дослідження та уточнення.

Мета дослідження – визначити вплив та місце Державної думи в лютневій революції 1917 р.

Завдання дослідження:

Проаналізувати аналіз наявних джерел і літератури.

1. З'ясувати роль і місце державної думи у політичній системі Російської імперії.
2. Проаналізувати роль і місце у підготовці повалення самодержавства
3. Уточнити роль політичних партій у революції
4. Простежити роль тимчасово комітету державної думи у формуванні нових органів влади.

Методологія та методи дослідження: індукції, дедукції, аналіз та синтезу, метод періодизації, історико-генетичний метод, історико-порівняльний метод, історико-типологічний метод, історико-системний метод узагальнення. Методологічну основу дослідження становить загальнонауковий принцип історизму, який дозволив дослідити виникнення та формування Державної Думи у відповідному історико-культурному контексті. Робота побудована також за принципами системності, об'єктивності та всебічності.

Наукова новизна роботи визначається тим, що *вперше*:

- здійснено порівняльну характеристику діяльності представників партійної влади та самовладдя;
- з'ясовано, яку роль відігравала Державна Дума в зреченні Миколи II.

Уточнено:

- основні етапи підготовки до революції 1917 р.;
- склад керівництва Думи на початку 1917 р.;

Набуло подальшого розвитку:

- уявлення про історію створення та розвиток Тимчасового комітету членів Державної Думи для відновлення порядку;
- твердження про склад вказаного Тимчасового уряду.

Апробація

РОЗДІЛ 1. НАПЕРЕДОДНІ ЛЮТНЕВОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

1.1 Соціально-економічна ситуація в країні. Наприкінці 1916 року Росія опинилася в лещатах серйозної економічної, політичної та соціальної кризи. Економічна розруха, спричинена Першою світовою війною, погіршення потреб і лиха народних мас, зростання антивоєнних настроїв і загальне невдоволення диктатурою - все це призвело до революційного повстання в лютому 1917 року.

Усі великі війни супроводжуються соціально-економічними кризами, які розвиваються за трьома напрямками. По-перше, це військово-технічна криза, яка проявляється в дефіциті постачання військ. В індустріально слаборозвинених країнах дефіцит постачання призводить до військових поразок і падіння авторитету уряду. По-друге, країні загрожує фінансова криза, оскільки військові витрати не можуть бути покриті за рахунок звичайного державного бюджету. Без значних державних ресурсів військові зусилля можна фінансувати лише за рахунок випуску паперових грошей, що призводить до гіперінфляції, обвалу ринку і, в довгостроковій перспективі, до порушення постачання в містах. По-третє, війна – це іспит для соціальної структури. Якщо країна розділена насильницьким соціальним конфліктом, нижчі класи можуть відмовитися жертвувати своїм життям на користь вищих класів.

У Першій світовій війні вперше став очевидним технологічний фактор нестачі озброєнь. Вже на початку 1915 року мобілізовані запаси снарядів і гвинтівок закінчилися, а на фронт прибувало незброєне підкріплення. Нестача зброї призвела до поразки 1915 року і катастрофічного падіння авторитету влади; до початку 1917 року слово "зрада" вже не звучало з вуст фронтовиків; у листопаді 1916 року П.Н. Мілюков з трибуни Думи звинуватив у зраді голову уряду Б.В. Зюмара.

Одночасно виникла фінансова криза. Зрештою, до грошових питань довелося вдатися й іншим країнам, але в Росії - через ці обставини - емісія була

шаленою: за підрахунками А. Гур'єва, до весни 1917 року обсяг банкнот в обігу збільшився на 100 % у Франції, на 200 % в Німеччині і на 600 % в Росії. Випуск незабезпечених кредитних білетів спричинив різку інфляцію: до листопада 1916 року рубль знецінився до 60% своєї номінальної вартості. Природним наслідком такої ситуації стало зростання цін. Коли землевласники і селяни стали свідками різкого зростання цін, вони не відпускали свої товари, щоб продати їх за вищою ціною, коли ціни зростуть. Хліба на ринках стало не вистачати, від чого страждали переважно городяни. Ціни в містах різко зростають, у пекарнях утворюються довжелезні черги, а масове невдоволення стихійно призводить до голодних бунтів, які переростають у масове повстання.

25 січня 1917 року міністр фінансів П. Барук, виступаючи на нараді союзних країн у Петрограді, повідомив, що ціни в Росії зросли в чотири-п'ять разів, набагато більше, ніж в інших воюючих країнах, і що без підтримки курсу рубля "може статися катастрофа, подібна до Французької революції"¹.

Уряд розумів, що хліб не з'явиться на ринку сам по собі і що необхідно вживати термінових заходів: 29 листопада новий міністр землеробства А.А. Літик підписав декрет про запровадження продрозверстки. Однак багато держав вимагали скорочення розмірів продрозверстки, а селянські громади та поміщики відмовлялися виконувати це завдання². Зрештою, до літа 1917 року, після революції, було зібрано лише 170 мільйонів тон зерна, в порівнянні із запланованими 772 мільйонами тонн. У 1916 році уряд прийняв рішення про запровадження продрозверстки, яка повинна була використовуватися для виробництва зерна та інших культур.

До кінця 1916 року продовольча криза в містах була катастрофічною. Численні спогади свідчать про дефіцит хліба і величезні черги в продуктових магазинах столиці та великих міст. У Воронежі продавали лише 5 фунтів

¹ Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914 - 1917).-М., 1960.С. 430

² Погребинский А. П. Сельское хозяйство и продовольственный вопрос в России в годы первой мировой войны // Ист. зап. 1950. Т. 31. С. 57

борошна на місяць, у Пензі спочатку обмежили до 10 фунтів, а потім і зовсім припинили. В Одесі, Києві, Чернігові та Подлісках багатотисячні черги за хлібом; у грудні 1916 року в Москві, Харкові, Одесі, Воронежі та Іваново-Вознесенську були запроваджені хлібні картки, але їх видавали дуже мало і нерегулярно. У кількох містах, зокрема Вітебську, Полоцьку та Костромі, населення голодувало³.

Непоко́ра, ненадійність армії - це був ще один характерний прояв військової кризи та глибокого соціального розколу, що охопив російське суспільство. Хоча під час війни соціологічних опитувань не проводилося, найкращою відповіддю на питання про лояльність народу до влади була кількість тих, хто здався в полон. У російській армії на кожні 100 загиблих у бою припадало 300 військовополонених, тоді як у німецькій, британській та французькій арміях цей показник становив від 20 до 26, тобто росіяни здавалися в полон у 12-15 разів частіше, ніж солдати інших армій.² Крім здачі в полон, масові протести набували й інших форм. Кількість дезертирів швидко зростала, і за однією з оцінок, на початок 1917 року їхня загальна кількість сягнула 1,5 млн.

Восени 1916 року тисячі солдатів підняли бунт на тилкових розподільчих пунктах Гомеля та Кременчука; вже в 1916 році в урядових документах з'явився термін "неблагонадійні війська". Термін "неблагонадійні війська" використовувався у війні 1916 року для позначення військ, що потрапили в полон до німців у 1916 році.

У спеціальній доповідній записці, поданій голові Ради міністрів на початку 1917 року, зазначалося, що "можливість переходу армії на бік перевороту і повалення династії допускається, оскільки вона любить царя, але все ще незадоволена загальним управлінням країною". Командувач Південно-Західним фронтом А.А. Брусилов стверджував, що "до лютого 1917 року я

³ Китанина Т. М. Война, хлеб, революция. Продовольственный вопрос в России. 1914—октябрь 1917 г. - Л., 1985. С. 334

можу сказати, що вся армія готувалася до революції"⁴. Про підготовку до революції говорив і генерал Климов. "Армія в зимові місяці може залишити окопи і поля бою. У полках цей загрозливий настрій зростає все більше і більше"⁵.

Ще більш небезпечним для влади було становище флоту. Кронштадтський губернатор Р. Віллен писав начальнику Морського штабу у вересні 1916 року: "Досить поштовху з Петрограда, і Кронштадт разом з кораблями, що стоять зараз у Кронштадтській гавані, стане проти мене, офіцерів, уряду і кого завгодно. Фортеця - це порохова бочка, запал якої догорає. Ми віддамо їх під суд, вишлемо і розстріляємо, але ми не можемо віддати під суд 80 000 з них "⁶.

Вже восени 1916 року підвищення цін на хліб призвело до низки голодних бунтів і страйків у промислових районах, а 17 жовтня розпочався стихійний страйк 30 000 робітників у Выборзькому районі Санкт-Петербурга. Робітники пішли до казарм, де були розквартировані 12 000 солдатів 181-го полку, і солдати приєдналися до робітників (хоча у них не було зброї). Козаки відмовилися стріляти по людях, тому на придушення бунту був направлений лейб-гвардії Московський полк, і після жорстоких зіткнень великий натовп робітників і солдатів розійшовся, а 130 солдатів були заарештовані.

Події 17-19 жовтня багато в чому (нестача хліба як головний мотив, раптовість, участь жінок, перехід солдатів на бік народу, відмова козаків стріляти по натовпу) були схожі на події 23-28 лютого 1917 року. Це стривожило Міністерство внутрішніх справ, яке поспіхом розіслало циркулярну телеграму для з'ясування ситуації на місцях: 30 жовтня директор поліції А. Т. Т. Васильєв подав доповідь, що узагальнювала звіти з регіонів. Згідно з доповіддю, у всіх без винятку повідомленнях головною причиною

⁴ Брусилов А. А. Мои воспоминания. М., 1946. С.236

⁵ Родзянко М.В. Крушение империи и Государственная Дума и февральская 1917 года революция. М.: Изд-во ИКАР, 2002. С.277

⁶ Бурджалов Э. Н. Вторая русская революция. Москва. Фронт. Перифер и я .-М ., 1971.-С. 107

"масового гніву" було названо "ненормальне зростання витрат". Зазначалося, що "опозиційні настрої" в Москві та Петрограді значно перевищили рівень 1905 року, і якщо ситуація не зміниться, то в обох містах можуть спалахнути "масштабні заворушення суто стихійного характеру". Особливої уваги заслуговує рапорт командира Кронштадтського гарнізону, який попереджав, що армія не зможе придушити заворушення, оскільки їй бракує авторитету.

Британський посол Д. Б'юкенен ще до Петроградської конференції в січні 1917 року намагався попередити царя про кризу, що насувається, говорячи про необхідність примирення з Думою, гостру продовольчу кризу і ненадійність армії. "Революція витала в повітрі. Вона йде тільки знизу"⁷. Коли Д. Б'юкенен повідомив імператору на бенкеті 3 лютого (за новим стилем), що, за його інформацією, постачання продовольства припиниться протягом двох тижнів і що потрібно діяти швидко, імператор погодився, додавши, що "якщо робітники не отримають хліба, то обов'язково вибухне страйк".

Після зустрічі французький посол Палеолог, який проводжав делегацію наприкінці зустрічі, доручив цареві повідомити йому про необхідність діяти швидко. Палеолог доручив йому повідомити президенту, що Росія стоїть на порозі революції, що полки, послані для розправи з робітничими організаціями в жовтні, вже повернули зброю проти поліції, і що в разі повстання царський уряд не зможе покласти на армію⁸.

Слід зазначити, що ситуацію для Російської імперії погіршила економічна криза, що сталася ще між 1915 і 1916 роками. Промисловість, яка була відбудована до війни, загалом задовольняла попит на фронті. Однак її нерівномірний розвиток призвів до того, що в тилу відчувався дефіцит споживчих товарів. Купівельна спроможність рубля впала до 27 копійок. Паливо і транспорт також зазнали кризових явищ.

Пропускна спроможність залізниць не дозволяла здійснювати військові

⁷ Б'юкенен Дж. Мемуари дипломата: Воспоминания, мемуары. -М., 2001. С.224

⁸ Палеолог М. Царская Россия накануне революции. С.196

перевезення та стабільне постачання продовольства до міст. Особливо серйозною була продовольча криза. Селяни не могли отримувати необхідну їм промислову продукцію і відмовлялися постачати на ринок продукти, вироблені в своїх господарствах. Вперше в Росії утворилися черги за хлібом. Процвітала спекуляція.

Перша світова війна тяжко вдарила по національній свідомості. Населення було виснажене затяжною війною. Почастішали робітничі страйки та селянські заворушення. На фронті частішали випадки братання з ворогом і дезертирства. Револьюційні агітатори використовували всі промахи уряду для дискредитації правлячого класу. Більшовики бажали поразки царському уряду і закликали народні маси перейти від імперіалістичної війни до громадянської.

Паралельно зі складною соціально-економічною ситуацією в країні до початку 1917 року вибухнула криза влади. Важливу роль у цьому процесі відіграла "Распутінщина". При дворі царя Миколи II перебував Григорій Распутін, друг імператорської родини і відомий "святий старець". Распутін натякав Миколі II та його дружині Олександрі Федорівні, що тільки його молитви можуть допомогти його наступнику, хворому на гемофілію, Олексію Миколайовичу, і підтримати його правління "божественною силою". Багато високопоставлених чиновників, аристократів і представників великої буржуазії використовували вплив Распутіна на царя у власних цілях: у 1915 році цар прийняв обов'язки верховного головнокомандувача армії під впливом Распутіна⁹.

З вересня 1915 року по лютий 1917 року було призначено 24 міністри, включаючи три зміни голів Ради міністрів. Деякі сучасники пояснювали таку ситуацію впливом Распутіна. У цих умовах апарат державної влади перебував у безладі і був не в змозі впоратися з наростаючою соціально-економічною кризою.

⁹ Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914 - 1917).-М., 1960.С. 430

Стрімке падіння авторитету Миколи II призвело до виникнення змови імператорської родини, генералітету російської армії та думських опонентів. Між родичами, незадоволеними впливом імператриці Олександри Федорівни та Распутіна-старшого на Миколу II, які хотіли бачити на троні більш енергійного та прогресивного царя, виник "великокнязівський фронт". Члени імператорської сім'ї були причетні до вбивства Распутіна у грудні 1916 року. Лідери Прогресивного блоку в Державній думі також обговорювали можливі варіанти усунення Миколи II з престолу і заміни його більш прийнятним кандидатом.

Отже, революційна ситуація в країні формувалася під впливом низки факторів. По-перше, основні проблеми революції 1905-1907 років не були вирішені. Століпінська аграрна реформа не зняла остаточно аграрне питання, і значна частина найбідніших селян все ще вважала, що єдиний спосіб полегшити своє становище - це перерозподіл поміщицьких земель. Робоча проблема також не була вирішена.

Багато послаблень в управлінні фабриками, завойованих робітничим класом під час Першої російської революції, були скасовані, і під час війни робочий день на багатьох фабриках перевищував 10 годин. Етнічні проблеми були гострими: єврейські та мусульманські громади були обмежені в правах, а етнічні групи на периферії імперії не мали автономії; наприкінці 1916 року в деяких частинах Центральної Азії імперії відбулися етнічні повстання.

Той факт, що більшість населення була втомлена війною, також загострював революційну ситуацію. Люди не розуміли мети і сенсу такої важкої і кровопролитної війни, яку Росія вела два з половиною роки. Соціальна напруженість була особливо гострою в містах, які на початку 1917 року зіткнулися з продовольчою кризою¹⁰.

Нарешті, стрімке падіння авторитету Миколи II як в очах більшості

¹⁰ Николаев А.Б., Поливанов О.Л. К вопросу об организации власти в феврале – марте 1917 г. // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: От новых источников к новому осмыслению. М., 1997. С.116

населення, так і значної частини політичної еліти, зробило монархічну форму правління вкрай нестабільною. В умовах наростання незадоволення населення певною мірою змінилась і роль Державної Думи. Державна Дума розглядалася як цензурований голос народу, але ніколи не була незалежним органом влади і не представляла всю націю як "голос землі". Лише влітку 1915 року, а особливо з листопада 1916 року, коли розвинулася повна криза диктаторської влади, Думу почали визнавати на національному рівні як справжній "голос народу". Свідки, в тому числі далекі від парламенту, вказують на вплив критики уряду на суспільство і роботу збройних сил - навіть на офіцерів і солдатів.

На фронті зміцнилася думка Думи про те, що війна не може тривати, поки при владі перебуває нинішній уряд. Однак навіть у цей період вважалося, що Державна палата займає лише маргінальне становище у структурі влади, а не окрему суверенну чи незалежну позицію по відношенню до диктатури. Прогресивний блок, що виник у Думі в той час, був уособленням невдалих спроб укласти угоди про стратегічне співробітництво з державними установами з метою здійснення спільних скоординованих зусиль для досягнення перемоги в найскладніших війнах. Відповідно до загального курсу блоку, до осені 1916 року Дума була дуже важливим стримуючим фактором зростання суспільного невдоволення політикою влади.

Якщо уряд не був готовий піти на політичні компроміси з парламентом задля зміцнення національної єдності під час воєнних дій (як це в тій чи іншій формі сталося в той час у Великій Британії, Франції та Німеччині), то ні уряд, ні земство, ні народ не могли стати справжніми прихильниками диктатури в умовах війни. Але вона діяла за старими принципами і ретельно захищала свою унітарну владу навіть у ситуаціях політичної кризи, чого їй не вдалося зробити: влітку 1915 року уряд, який намагався налагодити суттєві практичні контакти з Думою, був змушений піти у відставку. Внаслідок "міністерської плутанини", військових невдач і втручання Распутіна у внутрішню політику, яке обурювало навіть ультраправих депутатів, суспільні настрої швидко

змістилися вліво.

Особливо яскраво це проявилось в діяльності правлінь Всеросійського земського та Городського союзів, які в обхід парламенту висунули політичні вимоги бойкотувати чинну владу і відмовилися від спільної роботи через неможливість її проведення.

Восени 1916 року ці настрої частково перейшли до Думи. Відтоді Дума стала головним джерелом невдоволення в країні, але водночас вона, як і сам уряд, виступала проти революційних ексцесів. Прогресивний блок став уособленням невдалих спроб укласти угоди про стратегічну співпрацю з державними структурами задля досягнення перемоги у найскладніших війнах. Відповідно до загального курсу блоку, до осені 1916 року Дума була дуже важливим стримуючим фактором зростаючого суспільного невдоволення політикою влади.

Однак згодом непоступливість влади, її прагнення спиратися виключно на бюрократію, недовіра до парламенту, а через парламент - до земств і громадськості (взаємозв'язок між ними був добре відомий владі і неодноразово підкреслювався в поліцейських звітах) призвели до фактичного розпаду блоку, виходу з нього найбільш лівої фракції (прогресистів), а також радикалів з блоку та радикалізації самої Думи¹¹.

На початку 1917 року перебої з постачанням продовольства до великих міст Росії посилилися: в середині лютого 90 000 петроградських робітників оголосили страйк через нестачу хліба, спекуляції та зростання цін.

18 лютого до них приєдналися робітники заводу ім. Петрова. Режим оголосив про закриття заводу. Це викликало масові демонстрації в столиці. 23 лютого (за новим стилем - 8 березня) робітники вимагали "Хліба!". "Зупиніть війну! Досить диктатури! вийшли на вулиці Петрограда з гаслами "Їжте хліб!". 25 лютого страйк у Петрограді набув загального характеру. Демонстрації та мітинги не припинялися, і в ніч на 25 лютого Микола II, який

¹¹ Чайковський А. За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – поч. XX ст.) – К. : Україна, 1996. С.221

перебував у Могильові, надіслав телеграму командувачу Петроградського військового округу С.С. Хабарову¹².

Спроби влади використати армію були неефективними, і солдати відмовлялися стріляти по населенню. Однак 26 лютого офіцери та міліція вбили понад 150 осіб. У відповідь Павловська гвардія, яка підтримувала робітників, відкрила вогонь по поліції.

Голова Думи М.В. Родзянко попередив Миколу II, що уряд паралізований і що "столиця перебуває в стані анархії". Щоб запобігти вибуху революції, він наполягав на негайному створенні нового уряду на чолі з політиком, який користувався б довірою народу. Однак імператор відкинув його пропозицію. Більше того, цар і Рада міністрів вирішили призупинити сесію Думи і розпустити її у святковий день. Микола II відправив війська на придушення революції, але невеликий загін генерала Іванова був затриманий і не зміг увійти до столиці; 27 лютого солдати масово перейшли на бік робітників, арсенал і Петропавлівська фортеця були зайняті, і було оголошено про перемогу революції.

Таким чином, різноманітні ознаки національної кризи, яку переживала Росія наприкінці 1916 - на початку 1917 року, свідчили про неминучість нової революції в Росії.

1.2 Представники партійної влади та самовладдя. У Росії до Лютневої революції державне управління здійснювалося непрямыми (представницькими) способами. По-перше, у формі непрямих виборів до чотирьох державних парламентів Російської імперії (1906-1912); по-друге, у формі парламентського контролю; по-третє, через діяльність різних громадських організацій. Значення непрямого способу громадського контролю у формі непрямих виборів до станових курій полягало в окремому обранні виборщиків по шести куріях: селянській, землевласницькій, міській, робітничій, козацькій та іногородців.

¹²Шевырин В. М. Государственная дума в России (1906-1917 гг.). Научно-аналитический обзор. // Под ред. А. А. Твердохлеба. М.: ИНИОН РАН. – 1995, С. 45

Згідно з Виборчим положенням 1906 року, жінки, особи до 25 років, військовослужбовці, студенти, кочівники та мандрівні іноземці (крім калмиків) були позбавлені права голосу на виборах до Державної ради першого та другого скликань. Іноземці (крім калмиків і казахів), особи, які перебувають під опікою або наглядом, особи, винні у вчиненні злочинів, що позбавляють їх виборчих прав, а також особи, звільнені з посади за рішенням суду (протягом трьох років з моменту звільнення).

Губернатори, заступники губернаторів, міські голови, їхні помічники та поліцейські не мали права голосу. Інші громадяни могли голосувати, якщо вони відповідали вимогам приналежності до однієї з парафій. До курії не включалися селяни, козаки і робітники, які не були господарями, ті, хто не мав окремого помешкання в місті, інтелігенція, яка не служила, ремісники, прислуга, а також ті, хто ухилявся від сплати податків. Крім того, до курії не могли бути включені землевласники та міщани. Вони повинні були пройти відповідний перепис протягом року до складання виборчих списків¹³.

Незважаючи на обмежувальні заходи з метою національного контролю, на перших виборах до Національних зборів було представлено понад 200 політичних партій та громадських організацій (у тому числі регіональних), які представляли всі політичні, соціальні та етноконфесійні сили, до перших виборів до Національних зборів. Російська соціал-демократична робітничка партія, Національна соціал-демократична партія, Партія соціалістів-революціонерів і Всеросійський селянський союз оголосили про бойкот перших виборів до Національних зборів¹⁴.

Опосередкований спосіб громадського контролю полягав у тому, що його здійснювали не безпосередньо піддані Російської імперії, а обраний ними представницький орган законодавчої влади - Державна Дума.

¹³ Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914 - 1917).-М., 1960.С.545

¹⁴ Костылев А.В. Выборы в первую Государственную Думу // Государственная Дума России. Энциклопедия в 2 т. Т. 1. Государственная Дума Российской империи 1906–1917 / Под ред. В.В. Шелохаева. М., 2013.. С. 137

Опосередкований (представницький) спосіб громадського контролю виражався у формі парламентського контролю за законодавчою діяльністю імператора та виконавчої гілки влади. Проте всі спроби делегатів, фракцій, груп і політичних партій - суб'єктів представницького громадського контролю - виражалися у формі парламентського контролю за законодавчою діяльністю Державної Думи і діяльністю виконавчої гілки влади.

Однак усі спроби суб'єктів представницького громадського контролю - депутатів, фракцій, груп і партій Державної Думи - організувати його над діяльністю уряду і тим самим зробити уряд відповідальним не лише перед царем Росії, але й перед народом зазнали невдачі.

Останній парламент в історії самодержавної Росії функціонував у передкризовий для країни та світу в цілому час: з листопада 1912 по лютий 1917 року. Саме тоді відбулося п'ять сесій. Дві з цих сесій припали на передвоєнний період і три - на період Першої світової війни. Перша сесія тривала з 15 листопада 1912 року по 25 червня 1913 року, друга - з 15 жовтня 1913 року по 14 червня 1914 року, з надзвичайною сесією 26 липня 1914 року. Третя сесія відбулася 27-29 січня 1915 року, четверта - 19 липня 1915 року - 20 червня 1916 року, п'ята - 1 листопада 1916 року - 25 лютого 1917 року.

Склад з'їзду залишився практично незмінним порівняно з третьою сесією, але серед делегатів значно побільшало духовенства. З 442 депутатів 4-го скликання 120 були націоналістами і поміркованими правими, 98 октябристами, 65 правими, 59 кадетами, 48 прогресистами і трьома етнічними групами (Польсько-литовсько-білоруська група, Польсько-колорадська група і Мусульманська група), 21 Мусульманська група), 14 соціал-демократів (шість більшовиків, сім меншовиків, один делегат, який не був офіційним членом фракції, належав до меншовиків), 10 членів Трудової партії та сім незалежних. Головою Палати депутатів було обрано октябриста М.В. Родзянка¹⁵.

¹⁵Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной думы. М.: Изд-во Моск. ун-та. 1962. С.435

Товаришами голови були князь Д.Д. Урсов (прогресист) з 20 листопада 1912 р. по 31 травня 1913 р., князь В.М. Волконський (незалежний, помірковано правий) з 1 грудня 1912 р. по 15 листопада 1913 р., Н.Н. Львов (прогресист); з 15 листопада 1913 р. по 13 травня 1914 р. А.І. Коновалов (прогресист); з 26 листопада 1913 р. по 3 листопада 1916 р. С.Т. Варун-Секрет (октябрист); з 20 травня 1914 р. по 16 вересня 1916 р. А.Д. Протопопов (лівий октябрист); з 5 листопада 1916 р. по 2 березня 1917 р. Н.В. Некрасов (кадет); з 5 листопада 1916 р. по 25 лютого 1917 р. граф В.А. Бобринський (націоналіст); секретарем Четвертих зборів був октябрист І.І. Дмитрюков.

З 1915 р. провідну роль у Думі відігравав Прогресивний блок. До нього ввійшли такі члени : кадети (59 членів), "прогресисти" (48 членів), ліва октябристська фракція фракції "Союз 17 жовтня", права октябристська фракція земців, Центральна група, праві націоналістичні прогресисти на чолі з В.В. Шульгіним (останній заснував фракцію "Прогресивних російських націоналістів" у Палаті представників на початку 1915 року).

Загалом з 442 членів Державної думи 236 були представниками Прогресивного блоку. До об'єднання також приєдналися три фракції Державної думи - Центр, Академічна група та Незалежні. Загалом до блоку приєдналися понад 300 осіб. За його межами залишилися ультраправі монархісти і націоналісти, які беззастережно підтримували уряд, а також партії соціал-демократів-меншовиків і трудовиків (останні дві ліві фракції називали парламентське об'єднання "жовтим блоком"¹⁶, але насправді були солідарні з його політикою).

Провідну позицію в Прогресивному блоці займала Кадетська партія. З моменту утворення блок мав два крила: праве (центристи, земці-октябристи та прогресисти-націоналісти) та ліве (кадети, прогресисти та ліві октябристи). Програма (Декларація) Прогресивного блоку передбачала створення "уряду довіри", проведення політики, спрямованої на "збереження внутрішнього

¹⁶ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст.– К. : НАНУ, 2005. С. 116

спокою", часткову амністію засуджених у політичних і релігійних справах, створення "уряду довіри" для селян ("зрівняння селян у правах") і національних меншин ("стати на шлях скасування обмежувальних законів проти єврейського народу", "польська автономія Польщі", припинення репресій проти "малоросійської преси"), а також ліквідація певних обмежень для меншин і вимога надання більших можливостей для місцевого самоврядування¹⁷.

Зміст цієї програми визначався прагненням знайти основу для домовленості з урядом на основі мінімальних ліберальних реформ і довести війну до "переможного кінця". Це була остання спроба конструктивних сил суспільства схилити монарха до визнання мінімальних ліберальних реформ і уникнути широкого невдоволення навіть серед столичної еліти та відторгнення верховною владою. Делегати Прогресивного блоку в кращому випадку були готові запропонувати новий уряд. Це означало непорушність Основного закону Російської імперії, згідно з яким новий уряд, як і раніше, був би відповідальним не перед Думою, а перед царем. 3 вересня 1915 року парламент був розпущений на канікули. Спроби сформувати Думу А.В. Кривошеїна, голови земельного управління та землеробства; спроба В. Кривошеїна створити "уряд громадської довіри" були відкинуті Миколою II, що призвело до відставки Кривошеїна (жовтень 1915 р.).

Думська опозиція, представлена Прогресивним блоком, зайняла вичікувальну позицію, сподіваючись на компроміс із судом. Члени Національних зборів активно співпрацювали з урядом і брали участь у роботі Особливої наради. 9 лютого 1916 року парламент відновив свою роботу. Члени Державної думи були запрошені до співпраці з новим головою Ради міністрів Б.В. Штюрмером¹⁸.

Восени 1916 р. крайнє загострення політичної ситуації в столиці

¹⁷Пузрач Ю. В. История российского конституционализма IX-XX веков. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. С. 430

¹⁸Мансырев С.П. Мои воспоминания о Государственной думе // Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 года. М., 1991. С. 101

призвело до того, що депутати Прогресивного блоку зайняли більш рішучу позицію. Водночас, 31 жовтня 1916 року прогресисти вийшли з Прогресивного блоку на знак протесту проти відсутності в декларації блоку вимог щодо створення відповідальних міністерств та слідчої комісії для розслідування дій уряду, які здавалися прогресивним делегатам недостатніми.

П'ята сесія парламенту, яка відкрилася 1 листопада 1916 року, розпочала дебати про загальну ситуацію в країні. Прогресивний блок вимагав відставки голови уряду Б.В. Штюрмера та створення "відповідального міністерства". Однак Микола II і його оточення були змушені прийняти відставку Штюрмера (10 листопада). 6 листопада 1916 (18) року товаришами (депутатами) голови Державної думи були обрані лівий кадет Н. В. Некрасов, представник Прогресивного блоку, і націоналіст-прогресист В. А. Бобринський.

Палата депутатів, представлена Прогресивною партією, продовжувала конфліктувати з царем. Новий голова уряду А.Ф. Трепов запропонував Думі кілька приватних законопроектів. У відповідь Дума, представлена Прогресивним блоком, висловила недовіру уряду. До неї приєдналася Державна рада. Це означало повну ізоляцію монарха та уряду. 16 грудня 1916 р. засідання Думи було знову відкладено і розпущено (17 грудня Г.Є. Распутін був убитий). 27 грудня 1916 року, після відставки А. Ф. Трепова, Микола II призначив М. Д. Голіцина головою уряду без консультацій з керівництвом Думи.

14 лютого 1917 року, в день відновлення роботи парламенту, представники різних парламентських фракцій спробували організувати демонстрацію в Таврійському палаці під гаслом довіри Державній думі, яку представляла Прогресивний блок. 25 лютого цар знову призупинив роботу Думи. Лютнева революція 1917 року перервала діяльність Прогресивного блоку. Багато його лідерів увійшли до складу Тимчасового комітету Державної палати, а потім до Тимчасового уряду.

Одразу після приходу до влади лідери Тимчасового уряду відмовилися від свого попереднього гасла "уряду, відповідального перед Думою" і

фактично розпустили Державну Думу. Дійсно, до вечора 27 лютого Державний дім став центром революції, але не як орган влади (його тоді ще не існувало), а як місце, де збиралися повсталі солдати і робітники, де засідала самозвана Рада робітничих і солдатських депутатів - "Таврійський палац". Саме він тепер по-справжньому асоціювався з революцією. Тимчасовий комітет одразу став непомітним на тлі анархії, що тривала. Здавалося, що за межами столиці Тимчасовий комітет користується більшим авторитетом, ніж у Петрограді чи в самому Таврійському палаці. Таким чином, Державна Дума була скасована не за наказом царя, а в результаті революції.

РОЗДІЛ 2. ДЕРЖАВНА ДУМА ПІД ЧАС РЕВОЛЮЦІЇ

2.1 Підготовка до революції. Лютнева революція, як і інші революції, мала багато легітимних причин. Але саме протистояння під час Першої світової війни відіграло вирішальну роль. Крім того, "новий порядок", встановлений у Російській імперії в результаті подій 1905-1907 років, можна було порівняти з політичними системами європейських країн. Столипінська аграрна реформа частково послабила напруженість на селі, і в останнє десятиліття до 1917 року не було великих заворушень. Після 1912 року в Росії було запроваджено трудове страхування, яке за п'ять років охопило дві третини російських робітників. Національні проблеми залишалися серйозними. У той же час, після відходу російської армії в 1915 році, лінія єврейської осілості (заборона на поселення в центральних регіонах Росії) практично перестала існувати. Ще на початку війни Королівству Польському було обіцяно широку автономію¹⁹.

Мабуть, найважливішими причинами революції були соціальна напруженість, пов'язана з Першою світовою війною: мобілізація, інфляція та перебої з постачанням. Загалом, Росія зазнала менше труднощів, ніж Німеччина чи Франція, де державна влада проводила інтенсивну пропаганду і, за необхідності, жорстоко придушувала будь-які невдоволення. У Росії було інакше. Центрами опозиції воєнного часу були Державна Дума та громадські організації: у 1914-1915 роках були створені Земгор (Земський союз, Міський союз) та Військово-промислова комісія, офіційним завданням яких була підтримка фронту в санітарних питаннях та постачанні. Незважаючи на те, що громадські організації отримували значні державні субсидії, вони швидко перейшли до підняття політичних питань: напередодні лютого 1917 року вони відкрито виступили проти влади і вимагали створення "відповідальних

¹⁹Лобачев С. В. Политико-правовые основы организации и деятельности Государственной думы Российской империи. Учебно епособие. Москва: Издательство Московского психолого-социального института, 2006. С. 56

міністерств", тобто урядів, сформованих парламентом, а не царем²⁰.

У парламенті ще в 1915 році сформувався опозиційний "Прогресивний блок", який об'єднав більшість фракцій. 1 листопада 1916 року лідер цього блоку Павло Мілюков виголосив з думської трибуни свою знамениту промову "Дурість або зрада", фактично змусивши імператрицю і прем'єр-міністра Б.В. Штюрмера звинуватити його у співпраці з царатом. Через десять днів літній і психічно хворий Штюрмер отримав відставку, і вся країна була переконана, що Мілюков мав рацію²¹.

Під впливом подій у Думі стрімко активізувалися робочі групи Центральної військово-промислової комісії. Такі групи вже були сформовані з представників робітників у 1915 році. У такий спосіб буржуазія Військово-промислового комітету (зокрема, голова ВЦВК Олександр Гучков) намагалася поставити робітничий рух під свій контроль. Загалом, цієї мети досягти не вдалося. Відносини між робітничими групами та Гучковим були напруженими, а робітничі групи не мали великого авторитету в робітничому класі. Тим не менш, Робітнича група зробила заяву до робітників Петрограду про те, що головним завданням є "рішуче усунення диктатури і повна демократизація країни". Робоча група спробувала організувати робітничу демонстрацію в річницю "кривавої неділі" (9 січня 1905 року), але генерал Петроградського військового округу С.С. Хабаров надіслав Гучкову два листи з вимогою повідомити адміністративну владу про зібрання робітничої групи, на що отримав відмову. Поліція з'явилася на збори робітничого гуртка, але під формальним приводом (на зборах була присутня несанкціонована особа) заарештувала його вдруге²².

Цей арешт викликав великий резонанс в опозиції. Представники

²⁰ Бурджалов Э. Н. Вторая русская революция. Москва. Фронт. Периферия.-М., 1971.-С. 107

²¹ Власть и реформы. От самодержавной к советской России. СПб., 1996. С.56

²² Давидович А. М. Самодержавное государство в России в эпоху империализма: (классовая сущность и эволюция абсолютизма в XX в.). М.: Наука. 1976. С. 112

соціалістичної фракції Думи Олександр Керенський (трудолик) і ряд інших намагалися спонукати громадських діячів до більш активних дій, але безуспішно. Мілюков поспішив звернутися до робітників через пресу з пропозицією не піддаватися на провокації поліції. 14 лютого відбулося пленарне засідання Палати депутатів. В цей день в столиці на знак солідарності з нею страйкували 84 000 чоловік. На Невському проспекті пройшла демонстрація робітників. На думській конференції Н.С. Чугайзе запропонував брати владу в свої руки, а не обговорювати її; А.Ф. Керенський закликав вирішувати завдання "негайного знищення середньовічного режиму всіма засобами". Він закликав не обмежуватися "законними засобами", а перейти до "фізичного усунення" представників влади. Виступ був перерваний спікером, але Палата депутатів відхилила прохання прес-служби МВС оприлюднити проект виступу (для початку розслідування).

Ця подія була загострена дефіцитом хліба, що почався в столиці. Оскільки під час війни експорт хліба був припинений, зерно залишалося в Росії. Однак на фронті посилювалася підготовка до весняного наступу, а залізниці насилу справлялися зі своїми військовими обов'язками, що ускладнювало доставку хліба до Петрограда: 23 лютого (8 березня за григоріанським календарем, Міжнародний жіночий день трудящих) у Петрограді розпочався масовий страйк і демонстрація²³.

Локаут (масові звільнення робітників) на потужних Пучилівському та Ізольському заводах державного оборонного підприємства прискорив інцидент. Відбулися також сутички з поліцією. До Думи було подано термінову вимогу про локаут. Меншовик Матвій Скобелев зазначив, що "у Франції свого часу в подібних випадках трон перекидали". Його позбавили слова, але виступаючий після нього кадет Андрій Сінгарьов закликав "нарешті вимагати від влади або розібратися зі справою, або вийти з держави". Ця вимога була прийнята одноголосно.

²³ Китанина Т. М. Война, хлеб, революция. Продовольственный вопрос в России. 1914—октябрь 1917 г. - Л., 1985. С. 116

24 лютого демонстранти відкрили вогонь у місті, що призвело до перших жертв. Наступного дня міліція застосувала зброю в ряді приватних інцидентів. Кілька демонстрантів було вбито. Наступного дня, наляканий подіями в місті, міністр сільського господарства Олександр Літік з'явився в Думі і погодився передати продовольчий бізнес муніципальній владі. Дума прийняла відповідну постанову. Нова сесія була призначена на понеділок 27 лютого, але напередодні було видано указ про призупинення сесії до квітня.

25 лютого на вулицях Петрограда було вбито кілька робітників і простолюдинів. Наступного дня поліція спробувала відкрити вогонь на ураження по повстанцях. Водночас солдати і козаки відмовилися стріляти в натовп. У Петрограді було зосереджено 150 000-160 000 солдатів у резервних батальйонах (гарнізон мирного часу налічував менше 40 000), на одного офіцера припадало близько 200 солдатів. У столиці фактично не було регулярних армійських частин: незадовго до лютневих подій до столиці мали бути перекинуті дві кавалерійські дивізії (в тому числі спеціальна армійська гвардійська дивізія), але це рішення було скасовано за ініціативою Генерального штабу. Резервні батальйони виявилися неспроможними допомогти владі у боротьбі з повстанцями. Відбулися численні інциденти зіткнень солдатів і козаків з міліцією. Розпочалась Лютнева революція²⁴.

2.2 Керівництво думи. Поведінка Державної Думи перед обличчям революції, що розпочалася в Петрограді, майже визначила її майбутнє становище при новій владі. Коли вона відновила роботу в лютому 1917 року, то являла собою, за багатьма спогадами, вельми плачевне видовище. Загнана в глухий кут загальним розвитком політичної ситуації в країні, вона не змогла знайти вихід, як незабаром з'ясувалося в неї самої. Відчуття безпорадності та апатії було очевидним: 25 лютого, коли депутати А.Ф. Керенський та інші закликали парламент до солідарності з міськими масами, хвиля гніву в Петрограді докотилася до Думи.

²⁴ Китанина Т. М. Война, хлеб, революция. Продовольственный вопрос в России. 1914—октябрь 1917 г. - Л., 1985. С. 334

Переважна більшість Думи зустріла їх пасивним неприйняттям, а спікер Родзянко поспішно закрити останнє в дореволюційній історії Думи засідання, висловивши свою загальну думку. Таким чином, Дума відмовилася від власного активного втручання у справу. З'їзд 25 лютого 1917 року тривав лише 46 хвилин і був розпущений о 12.50. Делегати ухвалили рішення направити законопроект "Про передачу питань продовольчого постачання у відання органів громадського самоврядування міст і земств" до комітету Думи з міських справ і місцевого самоврядування для подальшого обговорення на пленарному засіданні 28 лютого і розійшлися²⁵.

У ніч на 26 лютого 600 солдатів запасного батальйону Волинського полку підняли бунт, а вранці 27 лютого гарнізон почав масовий перехід на бік революції. Опір поліції був швидко придушений. Натовп розгромив залізничний вокзал, зруйнував поліцейську дільницю і спалив окружний суд. Також був захоплений склад зброї²⁶.

Соціаліст Борис Станкевич згадував, що "сховище антилюдської ненависті раптово відкрилося і затопило вулиці Петрограда видовищем побитих городян, схоплених підозрілих людей і збуджених солдатів в автомобілях". Тим не менш, військовий міністр генерал М.А. Беляєв телеграфував до Ставки, що "влада абсолютно спокійна" щодо безжального придушення повстанців, і о 15.30 27 лютого в напівкруглому залі Таврійського палацу (будівля парламенту) відбулася зустріч представників різних фракцій. Зібралось близько 200 осіб, майже половина депутатів. "Ми не знали, що відбувається на вулицях. Більшість з нас, що сиділи в Таврійському палаці, нервували і мовчали", - згадував один з депутатів. Товариш Микола Некрасов, заступник голови Головного комітету постачання армії Всеросійського комітету земельних і міських профспілок, разом з кількома представниками

²⁵ Государственная Дума: Стенографические отчеты. Созыв 4. Сессия пятая. Пг., 1917. Стб. 1741-1758. С.112

²⁶ Кирьянов И.К. Государственная дума в 1917 году // Вестник Пермского университета. Серия «История». 2002. Вып. 3. С. 111

Державної думи запропонував "передати владу військовослужбовцям, які користуються величезною довірою". Некрасов зізнався колегам, що побоюється репресій і "вже відчуває зашморг на своїй шії"²⁷.

Однак ліві депутати зажадали передати владу від Палати депутатів до Спеціального виконавчого комітету. У цей момент спікера Палати депутатів викликали до телефону і повідомили прем'єр-міністру, що уряд повністю втратив контроль над ситуацією і що сам прем'єр-міністр вже оголосив про свою відставку.

Через кілька хвилин підступи до Таврійського палацу були зайняті повстанцями. Була змінена охорона, заблоковані телефони і телеграф. За словами очевидця, "увірватися в Думу було важко, і солдати, матроси і робітники кишіли там. Натовп час від часу відштовхував охорону і проривався до палацу". Засідання Палати громад було перервано. З круглої зали почулися крики і постріли, що свідчило про те, що солдати вже увійшли до палацу. Родзянко поспішно запитав, чи не передали збори питання про створення комітету на розгляд Ради старійшин. Збори оголосили перерву, і Рубікон було перейдено.

В результаті конференція схвалила створення спеціального виконавчого комітету з числа депутатів. До складу "Тимчасового комітету Державної Думи з наведення порядку і зносин з установами та приватними особами" (Тимчасовий комітет Державної Думи, ТКДД) увійшли голова М.В. Родзянко, секретар Державної Думи Н.В. Некрасов, Н.В. Дмитрюков, віце-спікер Державної думи В.В. Ружевський, Василь Шульгін (націоналіст), Володимир Львов (центрист), Сергій Сидоровський (октябрист), Павло Мілюков (кадет), Олександр Олександр Коновалов (прогресист), Михайло Караулов (незалежний, представник козацької групи), Керенський, Чухейдзе та інші представники фракцій²⁸.

²⁷Коковцов В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания. 1911- 1919. М.: «Современник», 1991. С 221

²⁸Ерошкин Н. П. Историяг осударственных учреждений дореволюционной России. М.: Высш. шк., 1983. С.118

Натовпи солдатів, робітників і міських жителів штурмували Таврійський палац і майже повністю зайняли його. З ініціативи Керенського, Чухейдзе, Скобелева та інших депутатів-соціалістів було створено Тимчасовий виконавчий комітет Петроградської Ради робітничих депутатів. Перше засідання відбулося о 7 годині вечора, на ньому була присутня велика кількість солдатів і робітників, які представляли столичні заводи. Через кілька днів рада зібралася з 3000 членів і обрала Чухейдзе головою виконавчого комітету, а Керенського і Скобелева - заступниками голови. Було вирішено боротися за повалення диктатури і скликання Установчих зборів.

У містах були призначені петросовєтські комісари та розпочалося створення робітничих міліцій. Комітет Великої палати був витіснений з головної зали палацу і зайняв три невеликі кімнати в прибудові до бібліотеки Великої палати. Позиція комітету була вимушеною. Чиновник Дмитро Філософов записав у своєму щоденнику 28 лютого, що "Комісія буде повішена.... Радами робітничих депутатів". У цей час революційні матроси в Таврійському палаці погрожували розстріляти Родзянко. Тим не менш, ТКДД намагалося вплинути на події. Воно зв'язалося з великим князем Михайлом Олександровичем (братом царя), коли той прибув до Петрограда, і спробувало використати його для переговорів зі Ставкою. Великий князь не зміг переконати Миколу II призначити нового прем'єр-міністра від громадськості, але він отримав підтримку начальника штабу Ставки М.В. Алексєєва та командувача Північно-Західного фронту Н.В. Руцького²⁹.

Цар, навпаки, намагався придушити військовий заколот: у ніч на 27 лютого командувачем Петроградського військового округу з особливими повноваженнями було призначено бригадного генерала Миколу Іванова, якого наступного дня з Георгіївським батальйоном відправили до столиці; 28 лютого Микола II з родиною виїхав до Царського Села.

²⁹Лобачев С. В. Политико-правовые основы организации и деятельности Государственной думы Российской империи. Учебное пособие. Москва: Издательство Московского психолого-социального института, 2006. С. 58

Перед Тимчасовим комітетом постала дилема: зберігати формальну дистанцію від того, що відбувається на вулицях, чи брати активну участь у перевороті. Однак "трьох дивізій" депутати боялися більше, ніж петросоветів. Саме тому Тимчасовому комітету довелося негайно очолити повстання, хоч і номінально.

Після невдалих переговорів з монархом Родзянко вже збирався розпустити ВЦВК, але невдовзі отримав звістку про захоплення Маріїнського палацу (офіційної резиденції). Мілюков запропонував голові Палати депутатів оголосити центральною владою в столиці Всеросійську Державну Думу. Михайле Володимировичу, - сказав я спікеру, - ми повинні визначитися. Ми повинні визначитися. Родзянко взяв 15 хвилин на роздуми і повернувся до свого кабінету. Ми сіли групою перед дверима кабінету і чекали на його відповідь. Преображенський полк був призначений до Державної Думи. Члени комісії були в захваті. Тоді комітет вирішив взяти всю владу в свої руки. "Тепер, - сказав Родзянко, підводячись і важко зітхаючи, - підемо ставати революціонерами". Але Мілюков був в іншому настрої. Він одразу ж поїхав на збори до Петросова. "У нього був урочистий вираз обличчя і стримана посмішка на вустах. Він сказав, що "рішення прийнято" і "ми візьмемо владу", - свідчив Микола Скарнов, член ради.

Ніхто не міг передбачити, що пленарне засідання ВЗНП четвертого скликання і засідання Державної Думи більше не відбудуться. 26 лютого, у "кривавий день революції", близько 200 демонстрантів були вбиті або поранені в районі Невського проспекту³⁰. Після звістки про розстріл голова Сенату Голіцин отримав згоду царя, щоб Сенат оголосив указ про те, що Законодавча палата буде перебувати на канікулах до квітня. Це було зроблено хоча б для того, щоб уникнути дебатів і, можливо, засудити репресивні дії влади з трибуни Думи.

Однак, за словами І.Н. Родженського, колишнього голови Ради міністрів

³⁰Пушкарева И.М. Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. в России. М., 1982. С. 163

Тимчасового уряду, багато "думських депутатів, причому далеких від правих партій, виступали за припинення роботи Думи, посилаючись на те, що "на них чиниться тиск з боку вулиці".

Однак оголошення про призупинення роботи парламенту було несподіваним для депутатів: 27 лютого нічого не підозрюючи, Мансілев поспішив на ранкове засідання бюджетного комітету. Дорогою він зустрівся з начальником в'язниці Граном. Начальник в'язниці Гран також мав бути присутнім на засіданні, але з якихось причин покинув Таврійський палац. Він здивував свого заступника новиною про розпуск Думи, який відбувся напередодні. Мансілев був шокований тим, що "серед депутатів, які у великій кількості зібралися в палаці, жоден з них не відігравав важливої керівної ролі". Хоча протягом щонайменше двох годин до палацу прийшло ще кілька депутатів, всі вони повідомляли лише зі слів інших і самі не були свідками, так що ситуація, якою ми її бачили, зовсім не розкрилася перед нами ³¹.

Тим часом у кабінеті М.В. Родзянка відбулася нарада, на якій було вирішено формально не виступати проти оголошеного розриву, а провести закриту нараду депутатів Державної Думи з питання про "владу" в напівкруглому залі, підкресливши її неформальний характер³². Всього зібралося близько 200 депутатів. Під час "палких промов" було висловлено цілу низку ідей - від несхвалення царських указів і продовження роботи Державної палати до проголошення Державної палати Установчими зборами. В результаті було вирішено "не залишати Петроград" і доручити Раді старійшин створити спеціальний комітет для визначення подальшої ролі Думи в подіях, що розпочалися. Сама назва нової організації - "Тимчасовий комітет членів Державної думи для відновлення порядку і зносин з окремими особами

³¹ Мансьєрев С.П. Мои воспоминания о Государственной думе // Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 года. М., 1991. С. 101

³² Февральская революция 1917 года: Сб. документов и материалов / Под ред. А.Д. Степанского и В.И. Миллера. М., 1996. С. 116.

та організаціями" підкреслювала ситуативний характер її мандату³³.

Комітет М.В. Родзянка мав намір обмежити свою діяльність отриманням згоди царя на створення уряду, відповідального перед Державною Думою. Після невдалих переговорів з цього приводу він був готовий розпустити Комісію. Однак сталася, здавалося б, приватна подія, яка докорінно змінила всю картину.

У ніч з 27 на 28 лютого було складено відозву до населення і армії, в якій говорилося: "Тимчасовий комітет Державної Думи змушений взяти відновлення державного і громадського порядку в свої руки. "Тимчасовий комітет Державної Думи змушений взяти відновлення державного і громадського порядку в свої руки за важких обставин внутрішньої розрухи, викликані заходами колишнього Уряду".

Тимчасовий комітет Державної Думи виявився змушеним взяти відновлення державного і громадського порядку в свої руки за важких обставин внутрішньої розрухи, спричиненої заходами колишнього Уряду. Комісія усвідомлює свою відповідальність за прийняті нею рішення і переконана, що народ і збройні сили допоможуть їй у виконанні наступних важких завдань "У важкій справі створення нового уряду, який відповідатиме прагненням населення і користуватиметься його довірою, Комісія висловлює свою впевненість у співпраці населення і армії"³⁴.

Пізніше, у серпні 1917 р., відповідаючи на запитання В.М. Пришкевича про функціонування Тимчасового комітету, М.В. Родзянко зазначав: він мав виступати "джерелом влади" до скликання Установчих зборів і представляти Державну палату у відносинах з іншими органами та населенням, замінити Раду старійшин, яка "дезорганізувалася за складом"; керувати фінансами Думи; піклуватися про потреби делегатів. Крім того, було розпочато видання "Вісника Тимчасового комітету Установчих зборів". До кінця серпня вийшло

³³Медушевский А.Н. Демократия и авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе. М., 1997. С. 321

³⁴Пушкарева И.М. Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. в России. М., 1982. С.119

13 випусків цього видання³⁵.

У перші дні діяльності ТКДД кипіла робота, кожен з її членів займався, за висловом В.В. Шульгіна, "тисячею різних справ". С.І. Сидоровський так описує тогочасний темп роботи. "Коли я писав щоденник комітету, спроба розбити весь цей час на окремі засідання виявилася неможливою. Це виявилось нездійсненним". Перш за все, Тимчасовий комітет був зацікавлений у встановленні контролю над державними управлінськими структурами.

Тимчасовий комітет зосередив свої зусилля на встановленні контролю над державним апаратом управління. Тимчасовий комітет звільнив царських міністрів, які мали бути обрані Думою для заміщення їх до формування нового уряду. Перший список комісарів включав 25 прізвищ. За підрахунками А.Б. Ніколаєва та О.Л. Поліванова, з 28 лютого по 2 березня (до формування Тимчасового уряду) до різних органів було призначено 38 членів ВЦВК, з них 33 - до урядових органів³⁶. У цей період у перші роки революції "всі установи благали нас прислати їм члена Державної думи". Їхній авторитет був ще високим. Чим далі від Таврійського палацу, тим сильнішою ставала привабливість Державної думи і тим більше вона сприймалася як влада".

Протягом першого місяця свого існування Тимчасовий уряд неодноразово використовував членів Всеросійської Державної Думи, розглядаючи їх як товаришів Кабінету міністрів: у лютому-березні 1917 року загалом 122 особи були делеговані Тимчасовим комітетом до державних органів, військових частин і губерній на посади комісарів, 122 були призначені в губернії, повіти і міста, в тому числі 119 членів Четвертої Думи. Згодом 74 депутати Четвертої Думи також отримали доручення від Тимчасового уряду³⁷.

ТКДД був фактичним джерелом влади в Тимчасовому уряді; урядова

³⁵ Там само, С, 163

³⁶ Николаев А.Б., Поливанов О.Л. К вопросу об организации власти в феврале – марте 1917 г. // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: От новых источников к новому осмыслению. М., 1997. С. 133

³⁷ Николаев А.Б. Комиссары Временного комитета Государственной думы: (февраль\март 1917 г.) // Из глубины времен. 1995. Вып.5. С.60

відозва від 3 березня починалася словами: "Тимчасовий комітет членів Тимчасового уряду...". "Тимчасовий комітет членів Національної Думи, за сприяння і співчуття армії і населення столиці, досяг певних успіхів у боротьбі з темними силами старого режиму, що дає йому можливість приступити до створення більш постійної адміністративної влади". З цією метою було створено Тимчасовий Комітет Національної Думи призначає міністрами Першого Кабінету наступних осіб, авторитет яких забезпечений їх минулою громадсько-політичною діяльністю..."

Першим, хто підписав прокламацію як "Голова Державної Думи", був М.В. Родзянко, який вважав, що Дума існує і стоїть над урядом. Персональний склад призначених міністрів також свідчить про думське походження уряду³⁸. Першим членом Думи, який був обраний, став М.В. Родзянко. Надалі депутати Думи та обрані члени Державної ради залишалися важливим джерелом кадрів для Тимчасового уряду: понад 30 депутатів були призначені міністрами та заступниками міністрів у різних відомствах уряду. До речі, депутати Думи, хоч і меншою мірою, також були джерелами інформації для радянських установ: головою Петроградської Ради було обрано Н.С. Чхеїдзе, а його заступниками - А.Ф. Керенського та М.І. Скобелева. До складу Всеросійського Центрального Виконавчого Комітету Першого з'їзду увійшли 13 депутатів, а до Виконавчого Комітету З'їзду селянських депутатів - сім депутатів.

Проте протиріччя між ТКДД (ширше – Державною думою) і Тимчасовим урядом виникли практично з самого початку: вже на першому засіданні Тимчасового уряду 2 березня було порушено питання про статус Тимчасового уряду і його взаємини з Думою. Відносини з Думою обговорювалися, і в протоколі цього засідання, вперше детально проаналізованому В.І. Старцевим, міститься наступне твердження. "Міністр порушив питання про обсяг повноважень, здійснюваних Тимчасовим урядом до встановлення Установчими зборами форми правління і Основного закону

³⁸ Старцев В.И. Внутренняя политика Временного правительства первого состава. Л., 1980. С. 116.

Російської держави, а також про необхідність точного визначення взаємовідносин між Тимчасовим урядом і Тимчасовим комітетом Державної палати. У зв'язку з цим дехто стверджує, що всі повноваження, які належали монарху, слід вважати такими, що перейшли не до монарха, а до Тимчасового уряду³⁹.

Тому постало питання про виживання Комітету Державної Думи і можливість відновлення роботи Державної Думи в її четвертому скликанні видавалася вельми сумнівною ". Конфлікт проявився і 3 березня, коли складалася формула про зречення Великого князя Михайла Олександровича, в яку В.В. Шульгіну вдалося включити той факт, що Тимчасовий уряд був створений за ініціативою Державної Думи.

Однак його опонент В.Д. Набоков, який став головою Тимчасового уряду, домогся включення в документ положення про те, що Тимчасовий уряд має "повноважні повноваження", маючи на увазі як законодавчу, так і виконавчу владу. Цю "теорію" в роботі уряду невинно проводив О.Ф. Керенський, П.Н. Мілєков, В.Н. Львов та інші. У міру зміцнення позицій правих соціалістів у Тимчасовому уряді ця точка зору набувала все більшого поширення⁴⁰.

Після того, як Тимчасовий комітет створив уряд, він більше не зазіхав на його владу і не втручався в урядові розпорядження. Таким чином, він вважав себе зобов'язаним контролювати дії уряду і бути в курсі всього, що робиться. Спочатку засідання уряду відбувалися регулярно, на них були присутні члени Тимчасового комітету та певна кількість представників Ради робітничих депутатів. Присутність і участь останніх була юридично неправомірною, але зумовлювалася фактичною ситуацією, оскільки Рада вважала себе представником народу і набувала дедалі більшого значення.

Уряд не протестував проти цього і незабаром втратив будь-яку

³⁹Пушкарева И.М. Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. в России. М., 1982. С. 164

⁴⁰Дневник императора Николая II. М.: «Орбита». 1991. С. 221

автономію та розірвав стосунки з Національною Радою, перетворившись на слугу самої Ради. Уряд, який походив з Державної Думи і призначався Державною Думою, став вважати себе своєрідним диктатором і навіть при зміні свого персонального складу спочатку запитував дозволу Думи, потім інформував Думу з власної ініціативи, потім інформував Думу на вимогу Думи і, нарешті, на вимогу Державної Ради... Врешті-решт, всі ці зміни Дума почала робити сама, без її участі ⁴¹.

У політичному процесі 1917 року Державна Дума не займала інституційної позиції. Тимчасовий уряд не був задоволений складом четвертої Думи, яка була сформована за виборчим законом від 3 червня 1907 року. Тимчасовий уряд розглядав "цензурованих" народних представників як частину зруйнованої політичної системи і визнав Основний державний закон 1906 року недійсним. Адже саме вони були джерелом легітимності Державної думи. Лідери Прогресивного блоку, які входили до складу Всеросійської Державної палати, також не довіряли складу Четвертої палати. Це призвело до ідеї залишити Державну Думу "про запас" на випадок, якщо Тимчасовий уряд може втратити "народне схвалення" і "всю повноту влади". Щоб зменшити гіркоту бездіяльності Державної палати, 27 квітня всі делегати блоків чотирьох скликань, які на той час перебували в Петрограді, були запрошені на пам'ятне засідання. мало відбутися меморіальне зібрання. Для того, щоб провести це зібрання, необхідно було перенести його з Великої зали Таврійського палацу в інше приміщення. У старому залі засідань "поставили стілець Родзянки, який майже кудись зник, і акуратно закрили полотном дірку в рамі царського портрета". Були запрошені послы союзних країн, а в ложі Державної палати "з цікавості" були присутні члени петроградського Виконавчого комітету⁴².

На початку засідання М.В. Родзянко запропонував Ф.А. Головіну та А.І.

⁴¹Коковцов В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания. 1911- 1919. М.: «Современник», 1991. С.331

⁴²Смирнов А. Ф. Государственная Дума Российской Империи 1906-1917 гг.: Историко-правовой очерк. М.: Книга и бизнес, 1998. С.421

Гучкову бути співголовоючими, але останній запізнився на початок засідання. На порядку денному були заплановані виступи трьох спікерів Палати депутатів, голови Тимчасового уряду, шести доповідачів від Першої уряду, шість доповідачів від Першої палати та по одному доповідачу від другої-четвертої палат. У промові Родзянко підкреслив провідну роль Четвертої Думи в революційному русі. Ряд промовців висловили занепокоєння розвитком подій в країні. Причина в тому, що в республіці кожен з нас повинен підкорятися закону.

Не з примусу, а з доброї волі. Щоб жити в республіці, треба працювати більше, ніж у монархії. Здатність обмежувати себе в ім'я закону є першою гідністю і першою перевагою республіканця".³³ У загальному хорі виділявся голос думських меншовиків.

2.3 Державна дума і зречення Миколи II. О 2 годині ночі 28 лютого думський комітет оголосив про захоплення влади в столиці: для встановлення контролю над гарнізоном було створено Військовий комітет (незабаром його очолив А.І. Гучков). На вимогу петроградців до складу комітету увійшли і їхні представники. Таким чином, комітет став штабом революційних сил проти військ, вірних царату. Тієї ж ночі війська, вислані військовим комітетом, зайняли телеграф, міську телефонну станцію, пошту, Національний банк, казначейство і монетний двір. Новим командувачем Петроградського військового округу за згодою Ради був призначений командир XXV корпусу Лавр Корнілов⁴³.

ТКДД направив комісарів до міністерств, петроградської міської адміністрації та інших органів. Державні інституції одразу ж висловили підтримку представникам нової влади: 1 березня посли Великої Британії та Франції встановили "ділові відносини". На заклик військової комісії офіцери всіх частин були зобов'язані повернутися до залишених підрозділів. Підлеглим Гучкова офіцерам Генерального штабу полковнику Доманевському і

⁴³Российское законодательство X-XX веков. Т. 9. Законодательство эпохи буржуазно демократических революций. М.: Юрид. лит., 1994. С. 221

підполковнику Тіллі, які багато років контактували з Гучковим, вдалося зв'язатися з генералом Н.І. Івановим і встановити мораторій на пересування загонів у напрямку Царського Села.

В результаті загін відійшов до Вілиці. Царські поїзди зі Ставки до Царського Села були змушені прямувати до Пскова і командного центру Північно-Західного фронту. Вже 28 лютого Всеросійський комітет Російської Федерації вирішив, що цар повинен зректися престолу на користь цесаревича Олексія, під регентством великого князя Михайла. Однак у ніч на 1 березня представники Петроградської Ради зажадали від ВЦВК створити Тимчасовий уряд, скликати Установчі збори і демократизувати збройні сили. Згоди щодо другого та третього пунктів досягнуто не було. У відповідь на наполегливі вимоги Комітету, у другій половині дня 1 березня радянська влада самостійно видала знаменитий Наказ № 1 по Петроградському округу. Ротам, батальйонам і полкам було наказано обрати комітети нижчих чинів, підкорятися Петроградській Раді "у всіх політичних виступах" і виконувати накази військових комітетів лише в тому випадку, якщо вони не суперечили радянським наказам. Вся зброя була передана під контроль виборного комітету. Лінійна дисципліна, за винятком військової служби та строю, була скасована. Попри всі протести лібералів, наказ № 1 швидко поширився на околиці Петрограда - як на фронті, так і в тилу⁴⁴.

Ставка і генералітет могли спробувати придушити повстання, оскільки Петрорада була впертою в питанні форми правління. Однак генерали були переконані, що владу в столиці захопив Тимчасовий комітет Державної думи, тому не вдавалися до силових рішень. На думку самих петросоветських лідерів, взаємодія між Ставкою та ТКДД була однією з причин, чому соціалісти не намагалися взяти владу в свої руки. З іншого боку, влада ВГКД була лише примарою: 2 березня в результаті переговорів між ВКП(б) і

⁴⁴Царскосельские совещания. - Протоколы секретного совещания под председательством бывшего императора по вопросу о расширении избирательного права // Бывлое. 1917. №3. С. 235

Петрорадою було створено Тимчасовий уряд.

Незважаючи на переважно ліберальний склад, програма нового уряду була результатом компромісу з соціалістами. Тим часом військове керівництво активно реалізовувало всі політичні вимоги ВЦГД. Генерал Луцький ізолював Миколу II і став єдиним інформатором про події в країні. Цар міг лише здогадуватися про те, що відбувається в родині: вранці 2 березня, після розмови з Луцьким, цар погодився на створення уряду громадської довіри. Через кілька годин цар погодився на парламентську форму правління і доручив формування кабінету міністрів М. В. Родзянко.

Ставка ТКДД вирішила відправити до Ставки делегацію у складі Гучкова і Шульгіна. Вони прибули до Пскова 2 березня о 10 годині вечора. Гучков просив Миколу II зректися престолу і закликав його "врятувати Росію, врятувати монархію, врятувати династію". Гучков не згадав, що навіть більшість усіх Федеральних зборів на той час виступала за встановлення республіки. Цар вирішив зректися престолу, але передав його братові Михайлу, зречення якого було підписано о 23:40 2 березня. Одночасно був підписаний указ про призначення лідера Земського союзу князя Георгія Людова головою Ради міністрів, а великого князя Миколи Миколайовича - верховним головнокомандувачем⁴⁵.

Після перших новин з Пскова на засіданні Тимчасового уряду постало питання про його повноваження та відносини з ТКДД. Тимчасовий уряд вирішив делегувати собі всю повноту влади і "встановлювати норми як у законодавчій, так і в адміністративній сферах, які вважатиме за потрібне в даний час". Крім того, "зверталася увага на те, що за нинішніх обставин Тимчасовий уряд повинен рахуватися з думкою Ради робітничих депутатів". Ще до офіційного засідання було вирішено узгодити рішення Тимчасового уряду з думкою Петроради: о 10 годині ранку 3 березня представники нових

⁴⁵Царскосельские совещания. - Протоколы секретного совещания в феврале 1906 г. - под председательством бывшего императора по выработке учреждения Государственной Думы и Государственного Совета // Былое. 1917. №5-6. С. 289

революційних сил прибули до квартири великого князя Михайла Олександровича на Мілоній вулиці.

Лише Мілюков і Гучков проголосували за те, щоб великий князь залишився при владі до Установчих зборів. 3 березня 1917 року (16 березня) великий князь Михайло Олександрович підписав документ, в якому погодився, що "якщо така воля нашого великого народу, то всенародним голосуванням, через його представників в Установчих зборах, ми повинні встановити спосіб правління і нові основні закони Російської держави". У цьому ж документі він "весь народ Російської держави повинен підкоритися Тимчасовому уряду з ініціативи Державної Думи, якій надається вся повнота влади, до тих пір, поки Установчі збори, скликані в найкоротший термін на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування, не виразять волю народу своїми постановами про форму правління". Він закликав народ до цього.

У результаті Михайло Олександрович "закликає всіх громадян Російської імперії підкоритися Тимчасовому уряду, створеному з ініціативи Державної Думи і наділеному всією повнотою влади, до тих пір, поки Установчі збори, скликані в найкоротший термін на основі загального, прямого, рівного і таємного голосування, не виразять волю народу своїми рішеннями про форму правління. Він підписав документ про те, що "закликає народ підкоритися йому"⁴⁶.

Великий князь сам запропонував вставити в це речення слово "просить". Юридично Михайло не міг нікому передати верховну владу. Це пов'язано з тим, що, по-перше, Михайло не приймав верховну владу, а по-друге, Михайло не міг повністю володіти верховною владою. Відповідно до зречення Миколи II, Михайло повинен був правити "в союзі з Державною радою і Державною думою". Таким чином, дії 3 березня стали свідченням повної перемоги

⁴⁶ Февральская революция 1917 года: Сб. документов и материалов / Под ред. А.Д. Степанского и В.И. Миллера. М., 1996. С. 116.

революції і розриву зі "старим порядком". Борис Нольде, один з укладачів документа, не випадково назвав його "єдиною конституцією періоду Тимчасового уряду".

Питання про майбутнє Державної Думи мало розглядатися на засіданні Тимчасового уряду 15 червня, але було зняте з порядку денного Г.Є. Львовим. Напередодні цієї події М.В. Родзянко організував засідання Ради старійшин. На засіданні було обговорено правовий статус Думи і прийнято резолюцію, в якій підкреслювалося, що "положення про вибори 3 червня є неповними". Унікальною була і роль Тимчасового комітету.

Ця структура, хоча формально і була нелегітимною, за характером своєї діяльності та переконаннями своїх членів виявилася фактично вмонтованою в стару систему органів влади, а тому безсилою. Вона не могла стати органом адміністративної влади, а залишалася представницьким органом, не маючи за собою реальних важелів влади, лише згасаючий авторитет Думи. Незабаром Комісія була вигнана майже з усіх установ Таврійського палацу⁴⁷.

Сама організація діяльності Комісії залишала бажати кращого: в перші дні революції Комісія засідала вдень і вночі, але в хаотичній і неорганізованій обстановці, змушена була відвідувати зустрічі і прийоми найрізноманітніших за складом і значенням делегацій; представників місцевої влади Петрограда (народний соціаліст Пешехонов, який представляв Ради з петроградського боку, нічого не чув про паралельні органи влади в комітеті) не звертали ніякої уваги; лише в середині березня йому нагадали про необхідність міцного зв'язку з фронтом; він навіть не знав про необхідність представництва в комітеті петроградської сторони, а про необхідність представництва в комітеті петроградської сторони він навіть не знав. У провінції, або навіть у самій столиці, про діяльність Комісії не завжди знали. Наприклад, коли члени Думи на закритому засіданні говорили про необхідність інформування повітової адміністрації про діяльність комісії, вони усвідомили це лише через два з

⁴⁷Члены Государственной Думы (портреты и биографии): Четвертый созыв: 1912-1917. М., 1913. С.54

половиною місяці після початку роботи комісії. У питанні агітації комітет не міг конкурувати з радою, і в цьому відношенні він зазнав негайної і безнадійної поразки. Нарешті, всі засоби комунікації були підпорядковані Радам, або нікому іншому, що унеможливлювало нормальну діяльність у національному масштабі⁴⁸.

Можливо, найважливішим заходом за всю історію Тимчасового комітету було створення Тимчасового уряду. Тимчасовий уряд став втіленням компромісу, досягнутого між Комісією та Петроградською Радою. Тимчасовий уряд мав намір зберегти владу як уособлення Думи і гарантувати "легітимність" нового режиму в особі Родзянка, але революційна дійсність незабаром перекреслила ці плани. Ані керівництво Петрограда, ані члени нового уряду не бажали зв'язувати собі руки контактами з фантомними інституціями старої влади, тому Родзянко не став головою кабінету міністрів. Склад і програма уряду були визначені на спільному засіданні членів Комітету і Ради, але Декларація про склад і завдання нового уряду носила лише назву Тимчасового комітету Державної Думи і була підписана лише Головою Думи Родзянко і новопризначеними міністрами. Заголовок гласив: "Від Тимчасового уряду"⁴⁹. Уряд сам оголосив про своє створення - факт, який дуже точно характеризує політичну і правову ситуацію в Петрограді того часу. Пізніше Родзянко так оцінить ці події. Це було наполегливе небажання скликати Державну Думу як антипод Ради робітничих і солдатських депутатів. Як носій ідеї верховної влади, з'їзд робітничих і солдатських депутатів міг боротися проти принципу "поглиблення революції", на який завжди спирався і який проголошував уряд. Однак, такий розвиток подій був зумовлений радше загальним характером революції, ніж якоюсь особистою провиною, і явно відповідав думському парламентаризму і Зрозуміло, що тут існувало протиріччя⁵⁰.

⁴⁸Шульгин В. В. Дни. 1920: Записки /Сост. и авт. вст. ст. Д. А. Жуков. — М.: Современник, 1989. С. 116.

⁴⁹Гессен В. М. Русское государственное право. СПб.: 1909. С.221

⁵⁰Аврех А. Я. Царизм и IV Дума (1912-1914 гг.). М.: Наука, 1981. С.118

Тимчасовий комітет та його статус жодним чином не згадуються в актах зречення Миколи II та Михайла. Роль Тимчасового комітету в наративі зречення незрозуміла, зокрема, неясно, чи були А.І. Гучков і В.В. Шульгін, які були членами Тимчасового комітету, уповноважені на це Тимчасовим комітетом. Але в будь-якому разі це був останній самостійний акт Тимчасової комісії, і новий орган влади, створений згодом Тимчасовою комісією, вже не потребував послуг як Думи, яка так і не стала уособленням влади, порядку і справжнього народного представництва, так і Комісії, яка волею революції була приречена на політичний і правовий "застій".

Як би не були неповні положення про вибори 3 червня 1907 року, до скликання Установчих зборів члени Державної думи зобов'язані зберігати своє значення народних представників з усіма наслідками, що випливають з цього факту". З початку липня депутати Думи почали активно обговорювати необхідність відновлення роботи Державної Думи як законодавчого органу. Ця дискусія була викликана тим, що Тимчасовий уряд фактично визнав Українську Раду і погодився надати автономію Україні до рішення Установчих зборів. На закритій нараді 2 липня ідея В.В. Шульгіна про зняття з себе відповідальності за роботу Тимчасового уряду була. На закритому засіданні 2 липня ідея В.В. Шульгіна про зняття з себе відповідальності за роботу Тимчасового уряду була підтримана. Водночас було запропоновано скликати засідання Думи, щоб принаймні обговорити політику уряду щодо України. Аналогічна пропозиція пролунала під час засідання Надзвичайної комісії 18 липня, присвяченого обговоренню Декларації про необхідність "твердої влади" та відновленню боєздатності армії⁵¹.

Перша зустріч громадських діячів відбулася в Москві 8-10 серпня. У ній взяли участь близько 400 осіб, які представляли різні політичні та громадські організації несоціалістичного спрямування, в тому числі Державну Думу М.В. Родзянка було обрано головою конференції. Учасники форуму підтримали

⁵¹Медушевский А.Н. Демократия и авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе. М., 1997. С.415

виступ Є.М. Трубецького на тему "Створення сильної державної влади для збереження єдності Росії" і привітали генерала Корнілова. Також обговорювалася ідея створення уряду під керівництвом генералів, серед яких були О.Ф. Керенський, В.А. Маклаков, П.Н. Мілюков, М.В. Родзянко та інші. Ця нарада повинна була мати характер постійно діючої організації, покликаної вносити "пом'якшувальні рекомендації" в революційний процес. Було створено Раду громадських діячів⁵².

Була сформована Рада громадських діячів, яку очолив Родзянко. В.І. Гурко, який пізніше оцінював значення цієї організації, визнавав, що "це була звичайна політична балаканина, яка не тільки не виявляла ніякої реальної діяльності, але й не мала ні найменшої можливості проявити її, тому що не мала ніяких зв'язків і ніяких засобів з широкими верствами населення". Московська державна конференція (12-15 серпня) стала останнім заходом такого роду в 1917 році, на якому Дума була представлена як державний орган.

Очікувалося, що в конференції візьмуть участь триста депутатів від чотирьох груп скликання. З приблизно 2,5 000 депутатів на вибори з'явилися 488 депутатів. На конференції думські групи не змогли зробити спільну заяву. Єдине лише на засіданні ввечері 14 серпня М.В. Родзянко була надана можливість представити декларацію від імені Четвертої Думи на основі положень, прийнятих на Першому з'їзді громадських діячів. Однак Родзянко не встиг зачитати декларацію; О.Ф. Керенський великодушно дозволив йому порушити встановлений регламент і зачитати думський документ, але Родзянко відмовився, заявивши, що голова Державної думи ніколи не дозволить йому використовувати будь-яке порушення закону. Постанова була зачитана лише частково⁵³.

⁵²Акульшин П. В., Гребенкин И. Н. 100-летие российской революции: юбилейные вехи отечественной историографии // Новейшая история России. 2019. Т. 9. № 2. С. 296.

⁵³Энгельштейн Л. Новая российская революция: возвращаясь к 1917 году // Личность, общество и власть в истории России: сборник научных статей, посвященный 70-летию д-ра исторических наук, проф. В. И. Шишкина. Новосибирск, 2018. С. 229

Засмучені таким поворотом подій, члени Всесоюзної Державної Думи були готові негайно скликати 4-й з'їзд депутатів, які були присутні на конференції; ця ідея провалилася, оскільки 15 і 16 серпня депутати масово виїхали з Москви. Державна Дума не змогла скликати 4-й з'їзд депутатів, тому що депутатів не було в Москві. Державна Дума погодилася завершити свої повноваження в межах п'ятирічного терміну, відведеного Думі 4-го скликання, тобто до 15 листопада⁵⁴.

Однак на останньому закритому засіданні 20 серпня деякі делегати висловилися за необхідність продовження цього мандату до відкриття Установчих зборів, вважаючи, що це не дозволить їм стати безвладними в країні⁴². Ілюзії Думи розвіялися, коли з'ясувалося, що на Установчих зборах не було жодного делегата від Державної думи. Більше того, під час роботи конференції (14-22 вересня) неодноразово лунали вимоги офіційно розпустити Державну Думу і Раду Державних Комітетів. Ці пропозиції надходили від білоруських військових організацій, Української Центральної Ради, більшовиків та інших.

6 жовтня Тимчасовий уряд оголосив про розпуск Державної думи та відкликання повноважень обраних членів Державної ради. До скликання Установчих зборів Думу, яка функціонувала як представницький орган, замінили Тимчасові збори Російської республіки (Передпарламент) на чолі з Демократичною радою, які розпочали роботу 7 жовтня. До складу Тимчасових зборів увійшли 64 члени, які вже були членами Установчих зборів.

Можна стверджувати, що в результаті Лютневої революції в Росії було встановлено політичну систему Третього березня, а не "двовладдя", як прийнято вважати. Насправді, повноваження Державної палати, Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів та Тимчасового уряду були інкорпоровані в нову політичну систему. Іншими словами, двовладдя, про яке говорили або писали з негативною конотацією сучасники і

⁵⁴Власть и реформы. От самодержавной к советской России. СПб., 1996.

дослідники, насправді не існувало, але оскільки кожен із сучасників, за винятком М.В. Родзянка, не був зацікавлений в існуванні Третьюмартовської політичної системи, вони не були належним чином поінформовані суб'єктами Тимчасової влади так сприймалася нова влада, яка не мала доступу до інформації.

РОЗДІЛ 3. ТИМЧАСОВИЙ КОМІТЕТ ЧЛЕНІВ ДЕРЖАВНОЇ ДУМИ ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ ПОРЯДКУ І ДЛЯ ЗНОСИН З ОСОБАМИ ТА УСТАНОВАМИ

3.1 Історія створення та розвитку. У ніч на 26 лютого (11 березня) 1917 року, на тлі зростаючих заворушень у російській столиці, голова Ради міністрів князь М. Д. Голіцин прийняв рішення про перерву в роботі Державної думи. 27 лютого рано вранці почалося збройне повстання частин Петроградського гарнізону. Загальний страйк робітників підтримали солдати. Солдати повстанського полку увійшли в центр міста, зайняли арсенал і міську в'язницю та звільнили в'язнів. По всьому місту почалися вбивства, мародерство і грабежі поліцейських і городян.

Місто було в облозі натовпів революційних солдатів і робітників, які увірвалися до Таврійського палацу, центру опозиційного руху того часу. В результаті, Прогресивний блок і ліві депутати (лейбористи і соціал-демократи) вирішили зустрітися під виглядом "закритого засідання", формально дотримуючись указу про розпуск⁵⁵.

Закрите засідання доручило обрати тимчасову комісію з депутатів для визначення подальшої ролі Державної думи в подіях, що розпочалися; у другій половині дня 27 лютого на засіданні був утворений Тимчасовий комітет Державної думи (ТКДД) під головуванням М.В. Родзянко ("для відновлення порядку в столиці і для зв'язку з окремими особами та установами"), була сформована владою. До складу Тимчасового комітету увійшли представники партій, що об'єдналися в "Прогресивний блок" і лівих партій, а також Президії Державної думи.

Як пізніше писав П.Н. Мілюков, "втручання Державної Думи дало вуличному і військовому рухам центр, прапор і гасла, перетворивши тим самим повстання в революцію, яка закінчилася поваленням старого режиму і

⁵⁵Гессен В. М. Основы конституционного права. Пг.: Юрид. кн. кл. «Право», 1917. С. 321

династії".

Назва нової організації - "Тимчасовий комітет членів Державної думи для відновлення порядку і зносин з приватними особами та організаціями" (ТКДД) - підкреслювала ситуативний характер її завдань. Наголошувалося на його мандаті: М.В. Родзянко мав намір обмежити його діяльність отриманням згоди царя на створення уряду, відповідального перед Державною Думою.

Після невдалих переговорів з цього приводу він був готовий розпустити Комісію. Однак сталася подія, яка, хоч і здавалася приватною, але докорінно змінила всю картину. У Таврійському палаці під час обговорення, що робити далі з Державним будинком, "хтось зателефонував і повідомив, що охорона казначейства, Національного банку і винного складу покинула свої пости і залишилася без нагляду. Відповідальні за збереження цих казенних установ зі сльозами на очах звернулися до Великої палати з проханням вжити заходів для захисту казенного майна і капіталів від розграбування⁵⁶.

Члени Тимчасової комісії почали переконувати Родзянка "вжити заходів безпеки і направити у відповідні місця озброєну охорону". Родзянко піддався тиску і зв'язався з віце-полковником Палати депутатів Преображенського полку Б.А. Енгельгардтом, одним з перших полків, які прибули до Таврійського палацу в той день, щоб висловити "революційну відданість" і "за дорученням голови Палати депутатів негайно вислати озброєну охорону для захисту державних установ". розпорядження". Революційний полк старанно виконав цей наказ. Коли Родзянко спробував здійснити свій початковий намір і розпустити Тимчасовий комітет, він зустрів шалений опір.

Його соратники почали стверджувати, що "він вже став на революційний шлях, віддав наказ повстанським полкам і таким чином очолив повстанський гарнізон, відрізавши тим самим шлях до виходу і собі, і всьому Тимчасовому комітету".

⁵⁶Гессен В. М. Русское государственное право. СПб.: 1909. С.222

У ніч з 27 на 28 лютого було підготовлено відозву до населення та армії. У ній зазначалося, що "у важких обставинах внутрішньої розрухи, викликаній заходами колишнього уряду, Тимчасовий комітет членів Державної Думи виявився вимушеним взяти владу в свої руки. Комітет усвідомлює відповідальність за прийняті нею рішення і висловлює впевненість у тому, що народ і збройні сили підтримають її в нелегкій справі. Ми переконані, що населення і армія допоможуть нам у важкій справі створення нового уряду, який буде відповідати прагненням населення і користуватися його довірою"⁵⁷.

Пізніше, у серпні 1917 р., відповідаючи на запитання В.М. Пришкевича про функціонування Тимчасового комітету, М.В. Родзянко зазначав: Установчі збори покликані відігравати роль "джерела влади" і представляти Державну Палату по відношенню до інших установ і народу до скликання замінити Раду Старійшин, яка "дезорганізувалася за складом"; керувати фінансами Думи; піклуватися про потреби делегатів. На додаток до цього, було також розпочато видання "Вісника Тимчасового комітету Всенародних зборів". До кінця серпня вийшло 13 випусків цього видання.

ТКДД був фактичним джерелом влади у Тимчасовому уряді. Відозва від 3 березня про формування уряду починалася наступними словами: "Тимчасовий комітет Державної Думи, за допомогою армії і населення столиці, має можливість приступити до формування уряду. "Тимчасовий комітет Державної Думи, за допомогою і співчуттям армії і населення столиці, досягнув тепер деяких успіхів у боротьбі з темними силами старого режиму і може приступити до більш постійного устрою виконавчої влади".

З цією метою Тимчасовий комітет Державної Думи призначає міністрами Першого кабінету наступних осіб, авторитет яких забезпечений їхньою минулою громадсько-політичною діяльністю. Першим підписав декларацію як "Голова Державної Думи" М.В. Родзянко, який вважав, що

⁵⁷ Февральская революция 1917 года: Сб. документов и материалов / Под ред. А.Д. Степанского и В.И. Миллера. М., 1996. С. 119

Дума існує і стоїть над урядом⁵⁸.

Персональний склад призначених міністрів також свідчить про думське походження уряду. Першим призначеним міністром став М.В. Родзянко, який був членом Державної Думи.

Можна виділити чотири форми встановлення контролю над державними установами з боку ТКДД. По-перше, деякі міністерства продовжували очолювати колишні міністри, не було членів Всесоюзного державного комітету, а охорона і караули Військового комітету відправлялися на вимогу начальства. По-друге, деякі міністри та керівники головних управлінь залишалися на своїх посадах, але до цих управлінь призначалися легати, а в разі потреби для їх супроводу до будівель міністерств і головних управлінь висилалася військова варта.

По-третє, вищі посадові особи були відсторонені від виконання своїх обов'язків і часто підлягали арешту, а члени комітету внутрішніх справ повністю перебрали на себе функції відсторонених міністрів і головних адміністраторів. По-четверте, міністри були фактично відсторонені від виконання своїх обов'язків, але до цих міністерств не були направлені уповноважені ТКДД, а їхні будівлі перебували під охороною. У першому випадку це було Державне управління конярства на чолі з генерал-лейтенантом П.А. Стаховичем⁵⁹. У другому випадку не було направлено комісарів ТКДД.

Приступаючи до керівництва міністерством, комісар мав на руках наказ Всесоюзного радянського комітету Державного дому. У ньому рядовому складу міністерства або головного управління наказувалося "негайно і беззаперечно виконувати всі розпорядження членів Тимчасового комітету Державної Думи". У тексті наказу також зазначалося, що "будь-яке

⁵⁸ Шандра В. С. Модернізація політичної влади на початку ХХ ст. // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В. М. Литвин; авт. кол.: О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін. – К., 2008. – С.87

⁵⁹ Николаев А.Б. Комиссары Временного комитета Государственной думы: (февраль\март 1917 г.) // Из глубины времен. 1995. Вып.5. С.65

незадоволення зазначеними розпорядженнями доводить до відома Тимчасового комітету". Іншими словами, нова демократична тенденція знайшла своє вираження у факті "класовості" комітету Державної Думи.

Губернський "клас" міг оскаржити в Тимчасовому комітеті Думи розпорядження Комісії. Накази зазвичай підписувалися головою Тимчасового комітету Думи М.В. Родзянко. Ці накази також телеграфувалися в провінції. У відповідь надсилалася телеграма про визнання повноважень комісара⁶⁰.

Для нормалізації роботи комісар, який був поставлений над державними установами, проводив наради з чиновниками з департаментів і сформував комісаріат. Наради проводилися майже в кожному відомстві, з якого комісар звільняв міністрів. Комісаріати створювалися в тих міністерствах, де було більше одного члена Всеросійській комісії з прав людини, або де уповноважений мав помічника. Було виявлено факт існування комісій у Міністерстві юстиції та МПС. Немає сумнівів, що наради та комітети були створені для забезпечення нормальної роботи міністерств.

Однак під час Лютневої революції вже розпочалася інша діяльність, а саме робота над реформами в різних сферах життя в міністерстві та країні. Більше того, нарком сприяв розвитку революції як самим своїм існуванням, так і деякими своїми діями.

Серед них було повідомлення про те, що старі сили "безсилі" і що Всесоюзний державний комітет шляхів сполучення "має в своїх руках формування нової сили" і закликав її підтримати "безперервну роботу поїздів"⁶¹. В.І. Старцев зазначає, що ця заява була передана залізничним телеграфом. Зокрема, телеграма була отримана в Москві о 12 годині дня 28 лютого і згодом передана по всій лінії Миколаївської залізниці.

На думку Старцева, ця телеграма відіграла важливу роль у революції в країні. Для багатьох вона стала "першою звісткою про революцію" і однією з

⁶⁰ Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. – К. : НАНУ, 2005. – С.32

⁶¹ Старцев В.И. Внутренняя политика Временного правительства первого состава. Л., 1980. С. 51

причин, чому "цар вирішив їхати до Пскова в ніч на 1 березня з Малої Вишні". Крім того, телеграма стала сигналом для місцевої влади, яка намагалася не допустити розвитку революції. Державна Дума взяла під свій контроль діяльність комітетів і комісарів ТДКК.

Функціонування Тимчасового уряду ґрунтувалося на принципах залежності від суспільних сил та співпраці з Петроградською Радою робітничих і солдатських депутатів. Очолюючи революцію, ВЦВК не міг обійтися без Петроградської Ради. Це було пов'язано з тим, що саме Рада забезпечувала міцність і успіх думсько-радянської влади у вирішенні завдань, що обмежувалися трудящими масами столиці і солдатами Петроградського гарнізону. На основі принципу співробітництва Всеросійська Державна Дума і Всеросійська Рада змогли вирішувати військові, продовольчі, охоронні, міліцейські, фінансові та інші проблеми. Кожна з цих проблем залучала різні громадські організації та мала історію координації з Петроградською Радою.

Координація військових та продовольчих питань призвела до появи Військового комітету Думи та Думського радянського продовольчого комітету. Діяльність Військового комітету забезпечила розгром останнього бастиону царизму в Петрограді та відіграла важливу роль у наведенні порядку у військових частинах. Слід також підкреслити, що завдяки залученню до Військового комітету значної кількості офіцерів, солдатів, студентів та інших осіб, йому вдавалося вирішувати військові проблеми. Ця комісія була найбільшою з усіх радянських комісій ВР СРСР, в її роботі брали участь понад 500 осіб⁶².

Вплив Думи в цьому комітеті переважав над впливом СРСР, оскільки в ньому працювали вдумливі офіцери, які займали керівні посади в БК ТКДД і виконували його завдання. Продовольчий комітет вирішував, серед іншого, проблему забезпечення продовольством військ, які перейшли на бік повстанців під час Лютневої революції. Комітет організував залучення

⁶²Давидович А. М. Самодержавное государство в России в эпоху империализма: (классовая сущность и эволюция абсолютизма в XX в.). М.: Наука. 1976. С. 91

продовольчих ресурсів, у тому числі військових, міста Петрограда та різних громадських організацій. Всі вони охоче виділяли продовольство на ім'я Державних Загальних зборів.

Сприятливим фактором у вирішенні продовольчої проблеми було використання матеріальних ресурсів населення. Міщани, студенти та інші відігравали важливу, якщо не вирішальну, роль у створенні пунктів харчування. Цікаво, що навіть в умовах революції, коли багато крамниць, магазинів тощо були закриті або розгромлені, що ускладнювало прохарчування населення, мешканці не тільки не голодували, але й змогли "припасти" на деякий час, щоб прогодувати повсталих солдатів.

Державна Дума і Петроградська Рада співпрацювали в питанні створення ополчення і спільно створили народну армію. Продовжувалася політика арештів прихильників царського режиму; ТКДД здійснювала владу і була відповідальною за низку насильницьких інцидентів, що супроводжували арешти. Враховуючи характер тимчасового уряду Думської ради, ця відповідальність також лежала на Петроградській раді. Організувавши співпрацю з Петроградською Радою, ВЦВК виступив як творець тимчасової влади, яка фактично була думсько-радянською владою, і немає сумнівів, що думський елемент переважав над радянським. Такий розподіл влади був особливістю першого двовладдя (загально федеральна Державна Дума - Петроградська Рада).

Наказ № 1 Петроградської Ради завдав шкоди співпраці між Думою і Радою, а отже, і Тимчасовою владою. Він призвів до переходу солдатів Петроградського гарнізону під контроль Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів. Таким чином, процес перерозподілу влади всередині думської радянської влади на користь радянської влади у військових питаннях вже розпочався, а оскільки ТКДД продовжувала діяти, то наказ № 1 не знищив повного контролю думського комітету над військами Петроградського

гарнізону, який був На цьому слід наголосити⁶³.

Були створені комісії з питань продовольства, військових і місцевих зв'язків, "для прийому і затримання вищих військових і цивільних посадових осіб". У дні революції робота останньої комісії була особливо напруженою. Царських міністрів і високопоставлених чиновників продовжували доставляти до Таврійського палацу під конвоєм, деякі з'являлися особисто; об 11:15 ранку 28 лютого до палацу з'явився А.Д. Протопопов і попросив перших-ліпших студентів здатися.

Будівля Кабінету міністрів Державної думи була негайно перетворена на місце попереднього ув'язнення. Важливо, що Тимчасовий комітет доручив архітектору М.А. Крижановському, члену Петроградської міської думи, організувати міську міліцію. Однак організатори зіткнулися з тим, що робітничі райони вже організували власні міліції на заклик Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів. Таким чином, наскільки можна судити з цього переліку, Тимчасовий комітет Державної думи намагався за допомогою апарату державного контролю та охорони порядку максимально організувати робітничий рух, щоб підпорядкувати його суворо обмеженим політичним цілям буржуазної опозиції в Думі.

Ця діяльність була до певної міри успішною, оскільки члени комітету свідомо використовували авторитет Державної Думи. Державна Дума стояла дуже високо в очах широких народних мас, які були новачками у відкритому політичному житті. Водночас Тимчасовий комітет зіткнувся з факторами, які не були йому сприятливими. Їх було щонайменше два. По-перше, сама революція була незавершеною і неминуче охоплювала ширші верстви населення⁶⁴.

По-друге, цілеспрямована діяльність Рад робітничих і солдатських депутатів. Ради прагнули забезпечити політичне керівництво повстанням у

⁶³Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Высш. шк., 1983. С. 221

⁶⁴ Кирьянов И.К. Государственная дума в 1917 году // Вестник Пермского университета. Серия «История». 2002. Вып. 3. С.110

своїх руках: вранці 28 лютого на Нампсоніївському проспекті відбувся справжній бій, і в результаті обстрілу самохідні батальйони були змушені скласти зброю. Війська (майже без офіцерів) скупчилися біля входу до Петропавлівської фортеці, і зупинити бій вдалося лише завдяки втручання спеціально направленою сюди члена Тимчасового комітету В.В. Шульгіна. В.В. Шульгіну, спеціально направленому сюди члену Тимчасового комітету, вдалося запобігти можливому кровопролиттю і домогтися здачі фортеці без бою. Близько полудня Адміралтейство, яке було останнім притулком тисяч вірних царському режиму військових, було зайнято.

Після переговорів армія капітулювала. Біля Адміралтейства та Зимового палацу стояла революційна варта. Війська з передмість увійшли до Петрограда через Балтійський вокзал і Петергофське шосе. Їх зустрічали народні депутати Єфремов, Пеперяєв і Титов. Депутатів вітали оплесками і вигуками "Хай живе республіка" і "Геть Миколу". Весь день лунали рушничні та кулеметні черги. Солдати, робітники та перехожі на вулицях були обстріляні. Солдати проводили обшуки і заарештовували переодягнених городян, а над учасниками, що потрапили під обстріл, подекуди відбувалися самосуди. Ще диміли руїни окружного суду, горіла нова поліцейська дільниця.

На вулицях було небезпечно. Під час післяобідніх засідань Петроградської Ради було прийнято низку важливих рішень, спрямованих на розширення революції та закріплення її досягнень. Зокрема, Рада відправила емісарів для створення районних комісій міліції, районних комітетів і поштово-телеграфних комісій. Активно діяли продовольчий і військовий комітети Ради, які незабаром увійшли в контакт з аналогічними комітетами Тимчасового комітету Національних зборів⁶⁵.

Тимчасовий комітет домігся об'єднання комітетів Ради рад у власний комітет, який взяв їх під свій контроль. Водночас, комітет зазнав поразки у спробі віддати накази частинам гарнізону і наказати командирам "навести

⁶⁵Кризис самодержавия в России. 1895-1917. / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин, Б. Б. Дубенцов и др.; Редкол.: В. С. Дякин (отв. ред.) и др. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1984. С.315

порядок" у своїх підрозділах. На вимогу ради цей наказ був відкликаний Родзянко. На засіданні Ради у другій половині дня було піднято питання про ставлення Тимчасового комітету Національної Асамблеї в цілому. Було запропоновано створити контрольну комісію, але чіткого рішення прийнято не було, і обговорення цього питання було перенесено на наступний день. Двовладдя вже почало з'являтися, але повною мірою проявилось значно пізніше.

Тим часом офіційна позиція Тимчасового комітету Думи зміцнювалася. Британський і французький послы, які були союзниками Росії, заявили про своє фактичне схвалення. Згідно з їхньою заявою, "британський і французький уряди вступають у робочі відносини з Тимчасовою комісією Державної Думи, єдиним законним тимчасовим урядом Росії, який представляє справжню волю народу". Офіційна позиція Комісії щодо Думи також була посилена. Від імені Комісії Родзянко надіслав дві телеграми до Ставки, адресовані командувачам флоту і фронтів на Балтійському і Чорному морях, а також генералу Алексєєву, начальнику Генерального штабу Ставки Верховного Головнокомандування. У першій з цих телеграм повідомлялося, що "оскільки всі члени колишньої Ради Міністрів усунуті, урядова влада перейшла до Тимчасового комітету Державної Думи". Друга телеграма закликала армію продовжувати боротьбу "проти зовнішнього ворога". Комітет обіцяв навести порядок у тилу, "відновити правильне функціонування урядових установ" і створити "нові органи влади". Таким чином, події в Петрограді 28 лютого засвідчили, що революція здобула вирішальний успіх, опір організованих захисників старого порядку було зломлено, а царський режим заарештовано.

Тимчасовий комітет Державної думи оголосив себе "органом державної влади" і був визнаний державними чиновниками та гарнізонними військами. Водночас Комітет зіткнувся з незалежною роллю Петроградської Ради робітничих депутатів у своїй діяльності. Хоча Тимчасовий комітет Державної Думи оголосив себе "урядовим органом" і навіть назвав себе "тимчасовим урядом" у своїй заяві послам, насправді він ще не був таким. Створена як

спеціальний комітет у зв'язку з надзвичайними обставинами, вона не відповідала атрибутам урядового органу ні за своєю структурою, ні за ефективністю своїх реальних повноважень. Більшість членів не потребували спеціальної комісії як органу влади. Вони розглядали Тимчасовий комітет як неминучу, але дуже нетривалу проміжну форму на шляху до створення справжнього уряду⁶⁶.

У Тимчасовому комітеті сформувалися дві течії щодо його подальших завдань. Перша - П.М. Мілюков та його однодумці. Ця Тимчасова комісія передбачала швидке створення уряду для управління країною без будь-яких формальних відносин між Державною думою та її комітетами. Другу течію очолював М.В. Родзянко, який хотів, щоб Комісія проіснувала довше і представити її як свого роду верховну владу по відношенню до майбутніх урядів.

Ідеї Родзянка поділяв В.В. Шульгін, а серед провідних представників "народників" був А.І. Гучков, який з 28 лютого почав брати активну участь у переговорах щодо формування уряду. До цього додався особистий конфлікт між спікером парламенту і лідером Прогресивного блоку, який був непохитним у своїй підтримці князя Г.Є. Львова як кандидата на посаду прем'єр-міністра.

Пізніше Мілюков так описав своє ставлення до планів Родзянка. Хоча Родзянко залишився поза владою, він залишався головою Думи. Він намагався бачити Думу як щось вище за уряд, а не просто як таку, що існує. Але це була Дума "3 червня", Дума, яку прерогативи "самодержавної" влади, "Основний закон" квітня 1906 року, "пробка" Державної ради перетворили на цвинтар думського законодавства. Чи можна було визнати цей інститут чинником політичної ситуації? Дума стала тінню свого минулого. Однак Родзянко, Мілюкову та їхньому оточенню здавалося природним і логічним, що вони

⁶⁶Лобачев С. В. Политико-правовые основы организации и деятельности Государственной думы Российской империи. Учебное пособие. Москва: Издательство Московского психолого-социального института, 2006. С.60

захоплять владу і встановлять в Росії уряд, який прийде на зміну царському режиму.

Більше того, вони вважали, що "завоювали" владу в результаті "боротьби" проти диктатури. "Цілі і прагнення Гучкова, Рябушинського і Мілюкова полягали в тому, - за характерним висловом Н.Н. Суханова, - щоб за допомогою (або без допомоги) народного руху ліквідувати диктаторське правління Распутіна, ліквідувати диктатуру капіталу і ренти, засновану на напівліберальній "ліберальній" політичній системі. Це мало зміцнити систему.

Виходячи з цього, цензурна Росія прагнула запобігти революції, перетворивши державу на інструмент класового панування, а країну - на капіталістичну олігархію - на кшталт "великих демократій Заходу", таких як Великобританія і Франція⁶⁷.

Усе це було правдою у важливих деталях. Але як сам Суханов і всі меншовики, які поділяли його прагнення, уявляли собі організацію влади? Можливо, вони пропонували позбутися буржуазії? Ні, згідно з доктриною, яку російські меншовики поширювали як марксизм, прихід до влади "цензорів" був буржуазним переворотом. На їхню думку, робітничий клас країни все ще був занадто нечисленним і неписьменним, щоб претендувати на політичну "владу". Але з цієї передумови, спільної для всіх меншовиків (і для есерів), були зроблені різні висновки, залежно від напрямку і фракції: праві меншовики, такі як А. Потресов, просто відсторонилися і заявили про необхідність передати владу буржуазії без жодних умов. Друга течія, до якої належав і сам Суханов, вважала, що для подальшого розвитку країни по шляху буржуазної демократії спочатку необхідно "домовитися" і вибити з буржуазії максимум поступок.

Більшовицька партія була єдиною, хто відкрито відкинув метод передачі влади буржуазному уряду в момент повалення диктатури. Більшовики висунули гасло створення Тимчасового революційного уряду відповідно до

⁶⁷Медушевский А.Н. Демократия и авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе. М., 1997. С. 412

принципів, розроблених у попередній політичний період. У маніфесті, опублікованому як додаток до першого номера "Петроградської робітничої делегатської ради" від 28 лютого, більшовики заявили, що "завданням робітничого класу і революційних сил є створення Тимчасового революційного уряду, який повинен стати на чолі новостворюваної республіки".

Маніфест закликав робітників і солдатів "негайно обрати своїх представників до Тимчасового революційного уряду, який буде створений під захистом повсталого революційного народу і армії". Багато робітників і солдатів направили своїх представників до Петроградської Ради, яка, на їхню думку, мала стати Тимчасовим революційним урядом, а дехто навіть назвав її так⁶⁸.

У Петроградській Раді та її Виконавчому комітеті більшовики "одразу ж виступили проти того, щоб передати справу створення уряду буржуазії. Різкі вигуки невдоволення на адресу Тимчасового парламентського комітету лунали вже на його засіданні у другій половині дня 28 лютого. Так, робітник Чернєв, який брав активну участь в організації робітничої міліції, заявив, що "з тими силами, які має Рада, ми можемо холонокровно розправитися з реакцією". "Єдиний спосіб - це дати вказівку чухайцям не тільки не розповсюджувати [укази Родзянко], але й заявити, що вони не будуть друкувати таких газет. Не просити, а вимагати. Будьте спокійнішими. У цьому сила".

Говорили також про необхідність "продиктувати думському комітету", а дехто вимагав "заарештувати" Родзянка. Керенський, який сам був членом комітету, назвав його на цьому засіданні "збіговиськом політиків". Однак, незважаючи на цю критику, більшість Ради не погодилася навіть на вимогу негайного контакту з Тимчасовим комітетом, не кажучи вже про пропозицію взяти владу в свої руки.

⁶⁸Пуздрач Ю. В. История российского конституционализма IX-XX веков. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. С. 331

Вся енергія керівництва "Комісії" тепер була спрямована на поспішне "створення уряду". Лідери двох течій, що виникли серед членів Комітету, діяли тепер з особливою енергією: отримавши інформацію про те, що царський поїзд в ніч на 1 березня повернув назад і прямує до Пскова, Родзянко вирішив вранці негайно виїхати до Пскова. За словами Мілюкова, Микола II надіслав з дороги телеграму, в якій особисто доручив Родзянку представити склад нового уряду.

Текст цієї телеграми досі не опублікований, але очевидно, що телеграма була відправлена: відразу після 19 години 1 березня генерал Луцький був у Пскові, Микола II і Суханов, Микола II сказав їм за вечерею, що чекає тут на Родзянка. Однак Виконком Петроградської Ради також дізнався, що Родзянко готується виїхати на зустріч з царем. Однак, виконком Петроградської Ради також дізнався, що Родзянко готується виїхати на зустріч з царем⁶⁹.

Близько 12 години дня Родзянкові повідомили, що з'їзд не дозволить йому відправити поїзд. Таким чином, радянська влада вперше показала, що, незважаючи на всі розмови про "державну владу" в руках Тимчасового комітету, реальна влада перебуває в руках Петроградської Ради. Члени Виконавчого комітету діяли тут в інтересах революції, побоюючись можливості контрреволюційного руху.

Але водночас вони сприяли планам Мілюкова. Адже якби Родзянко поїхав до царя, то, безсумнівно, указом царя був би призначений новим головою Ради міністрів, а отже, формування уряду випало б з рук лідерів Прогресивного блоку. Тоді йому довелося б або підкоритися, або звернутися за підтримкою до військового крила "лівих". У будь-якому випадку, Родзянко було завдано удару, а можливість формування уряду на чолі з Г. Б. Львовим зростала.

3.2 Представники. До складу Тимчасового комітету Державної Думи

⁶⁹Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной думы. М.: Изд-во Моск. ун-та. 1962. 382

ввійшли Чхеїдзе (одночасно голова виконкому Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів, соціал-демократ), А. Ф. Керенський (одночасно голова виконкому Петроградської Ради, трудовий соціаліст), П. Н. Мілюков (кадет, офіцер-кадет), Н. Н. Мілюков (кадет), А. І. Коновалов (прогресист), М. А. Караулов (незалежний), С. І. Сидоровський (голова бюро Прогресивного блоку, лідер фракції лівих октябристів), В. Шульгін (лідер фракції "Прогресивних російських націоналістів" у Думі), В. Н. Львов (голова фракції "Центру" в Думі)⁷⁰.

Через кілька годин до складу комітету увійшов Б.А. Енгельгардт (командир Петроградського гарнізону, позапартійний). Для лібералів, які брали безпосередню участь у зреченні царя і формуванні нового уряду, питання його легітимності мало велике значення. У зв'язку з цим при підготовці формули зречення Михайла Олександровича націоналістично налаштований лідер Думи В.В. Шульгін домігся включення в неї вказівки на те, що Тимчасовий уряд був створений з ініціативи В.В. Шульгіна. Опонент Шульгіна, кадет В.Д. Набоков, домігся внесення в текст документа слів про те, що Тимчасовий уряд був сформований з ініціативи Державної Думи.

Набокову вдалося внести в текст документа слово "повноважний", тобто, що уряд мав як законодавчу, так і виконавчу владу. Це і є. А.Ф. Керенський, П.Н. Мілюков і В.Н. Львов неухильно дотримувалися цього підходу у своїй урядовій роботі. У міру зміцнення поміркованих соціалістичних позицій у Тимчасовому уряді ця ідея стала абсолютною.

Для управління міністерствами ТДКК призначив своїх комісарів і створив військового комісара, комісара продовольства та інших комісарів. Комісари відразу ж почали діяти в ніч на 27 лютого. Після вечірнього засідання в Маріїнському палаці міністри царського уряду розійшлися, а Рада міністрів фактично зникла. Таким чином, з ночі на 27 лютого до 2 березня 1917 року комітет виконував роль центрального вищого органу влади країни,

⁷⁰Смирнов А. Ф. Государственная Дума Российской Империи 1906-1917 гг.: Историко-правовой очерк. М.: Книга и бизнес, 1998. С. 512

перебравши на себе повноваження ще існуючого легітимного монарха⁷¹.

1 березня (14 березня) М.В. Родзянко звернувся до діючої армії і флоту із закликом ні на мить не послаблювати боротьбу із зовнішніми ворогами. Того ж дня Тимчасовий комітет отримав фактичне схвалення від урядів Великої Британії та Франції. Тимчасовий комітет домовився з соціалістичним і меншовицьким керівництвом Петросовета про формування нового російського уряду.

З 27 і 28 лютого по 3 березня Тимчасовий комітет Думи направив 38 осіб, у тому числі Керенського і Гучкова, як членів до міністерств, генеральних управлінь та інших важливих органів. Кількість призначень ТДКК становила, по-перше, головного телеграфного комісара Гронського, який був призначений комісаром РТА і комісаром у справах преси, по-друге, головного телеграфного комісара Калугіна, головний поштовий директор Баришніков, а також генеральний директор Міністерства фінансів Виноградов, який був призначений генеральним директором поштової служби, що доводить загальну кількість призначень ВЦРПС до 45.

ТДКК перебував у руках кадетів і октябристів, причому кадети досить домінували. Всесоюзна державна комісія не встигла розробити положення про комісарів. Успіх її діяльності залежав від особистих, добровільних і професійних якостей комісарів.

2 (15) березня в результаті переговорів між Тимчасовим комітетом та Петроградською радою солдатських та робітничих депутатів було сформовано Тимчасовий уряд на чолі з князем Г. Є. Львовим.

Микола II зрікся престолу під тиском депутатів Думи, в тому числі Родзянко, і ряду воєначальників (зокрема, начальника штабу Ставки М. В. Алексеєва і командувача Північним фронтом Н. В. Луцького), і одночасно призначив Г. Є. Львова, який вже був призначений Тимчасовим комітетом,

⁷¹ Чубинский М.П. Год революции. (1917). (Из дневника) // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. М.: ИРИ РАН, 1997. С. 221

головою Ради міністрів. Він підписав царський указ про його призначення⁷².

Склад нового уряду був досить строкатим. Представники радикальних політичних сил, не маючи змоги одноосібно здійснювати державну владу і не бажаючи дискредитувати соціалістичні партії входженням до коаліції, затвердили склад Тимчасового уряду: п'ять з 11 міністерських посад зайняли кадети (в тому числі Мілюков, який був призначений міністром закордонних справ) і два - октябристи (в тому числі голова ВЦВК включаючи лідера партії Гучкова, голову Промислового комітету), одна фракція прогресистів, включаючи лідера партії Коноверова, заступника голови Центральної військово-промислової комісії (він став міністром торгівлі і промисловості). Від безпартійних були обрані голова Земського міського союзу Львів (президент і міністр внутрішніх справ) та великий бізнесмен і голова Київського ВПК Терещенко (міністр фінансів).

Посаду міністра юстиції зайняв А.Ф. Керенський, член Петроради, який називав себе "заручником революційної демократії в таборі цензорів". 2 березня П.М. Мілюков доповів про формування уряду на всенародних зборах, що відбулися в Колонній залі Палацу. На запитання "Хто вас обрав?" досвідчений державний діяч відповів: "Нас обрала російська революція". Військове керівництво на чолі з генералом Алексеєвим підтвердило Миколі II необхідність зречення престолу.

Дещо пізніше до складу ТКДД було обрано багато нових членів: після липня 1917 року ТКДД був усунутий від безпосередньої участі у формуванні уряду і політична роль комітету стала незначною, але він продовжував виконувати функції представницького органу членів Державної Думи і брав участь у формуванні нових органів місцевого самоврядування. Згодом членами Тимчасового комітету Державної думи стали колишні депутати.

Остаточо Тимчасовий комітет був ліквідований Тимчасовим урядом 6 жовтня 1917 року (19) у зв'язку з виданням Закону про розпуск Державної

⁷²Шевырин В. М. Государственная дума в России (1906-1917 гг.). Научно-аналитический обзор. // Под ред. А. А. Твердохлеба. М.: ИНИОН РАН. - 1995. С. 78

Думи.

Таким чином, можна сказати, що в період Лютневої революції в стінах Державної Думи було сформовано перший Тимчасовий уряд революційної Росії. Це була структура, що складалася з Тимчасового комітету Думи та його комісарів. ТКДД був колективним урядом і носієм верховної влади (в тій мірі, в якій він міг обмежити верховну владу царя Миколи II, який все ще існував, і Петроградської Ради, яка змагалася з Думою за право на революцію). Влада Тимчасового комітету Думи була верховною, про що свідчить призначення комісарів до міністерств, управлінь та інших державних органів.

Верховенство влади Тимчасового комітету Думи проявлялося і в питаннях місцевої влади, наприклад, через створення місцевих комітетів Тимчасового комітету. ТКДД зміг взяти під свій контроль центральні структури, спираючись на створену ним систему урядових комісарів. Тимчасовий комітет також розробив підхід до організації місцевої влади та ініціювала її створення⁷³.

Інститут комісарів з надзвичайними повноваженнями став важливим елементом функціонування тимчасових владних структур. Ключовими принципами діяльності Тимчасового уряду на центральному та місцевому рівнях були співпраця між Думою та Радою, опора на громадські сили, демократизація влади та збереження, наскільки це було можливо, старих владних структур. Однак, історично Тимчасовий комітет був приречений на свою ліквідацію, оскільки так і не зміг впоратись з тими завданнями, що були на нього покладені. Обставини склались таким чином, що спочатку Тимчасовий комітет, а згодом і сама Державна Дума виявились усуненими від влади в ході революційних подій 1917 р.

⁷³Энгельштейн Л. Новая российская революция: возвращаясь к 1917 году // Личность, общество и власть в истории России: сборник научных статей, посвященный 70-летию д-ра исторических наук, проф. В. И. Шишкина. Новосибирск, 2018. С. 229

ВИСНОВКИ

Вранці 27 лютого Державна Дума почала втягуватися в революцію. Хоча до цього її функції були обмежені в умовах існування монархії в Росії. Проте хоча Державна Дума була суттєво обмежена і не стала повноцінним законодавчим органом, вона змогла накопичити позитивний досвід, з її діяльністю пов'язували певні надії на демократизацію Росії та загалом позитивний прогрес.

У складних умовах обмежених парламентських прав опозиційні депутати та депутати з революційними устремліннями (наприклад, члени Соціал-демократичної партії) знаходили можливість висловлювати свої погляди та критикувати владу монарха. Робота з'їзду була відкритою для громадськості, його питання і засідання (в тому числі і членів Соціал-демократичної партії) відображалися в газеті, стенографічні звіти публікувалися в газеті і, крім того, в окремому томі по кожній сесії.

В умовах початку революції Державній Думі не залишалось інших варіантів, як тільки активізувати свою діяльність. Це, насамперед, проявилось у ставленні Думи до царя та його ролі в управлінні державою.

Державна Дума звернулася до царя Миколи II з проханням призначити новий уряд. У відповідь Микола II розпустив збори, але розцінив це як одну з причин заворушень і вирішив провести наступну сесію 12 березня 1917 року. Вранці до демонстрантів почали приєднуватися солдати резервних батальйонів гвардійських полків, дислокованих у Петрограді, які зайняли Адміралтейство, де мало відбутися засідання царського уряду, і Петропавлівську фортецю, де перебували заарештовані напередодні політичні в'язні і повстанці; було розгромлено Гвардійське бюро, а пожежа в будівлі знищила архів. Під час пожежі в будівлі також було знищено архіви.

Близько полудня 12 березня голова царського уряду Микола Голіцин повідомив Думу про відставку уряду. Згодом велика кількість депутатів з усіх фракцій, окрім право монархічної фракції, утворили Тимчасовий комітет

Державної думи, який очолив голова четвертої Думи Михайло Розянко. Головними кроками в цьому напрямку стали засідання Ради старійшин і закрита нарада членів Державної думи, на якій була прийнята резолюція, що визначила перетворення Державної думи на центр революції. Створений Думою Тимчасовий комітет негайно розпочав свою революційну діяльність. При цьому було закладено кілька ключових елементів тимчасової влади, а саме: відсутність у структурі влади нормально функціонуючого парламенту і тимчасовий характер повноважень новостворених урядових інститутів.

З другої половини дня 27 лютого політика революційного насильства, яку проводив О.Ф. Керенський та члени його "штабу", сприяла зростанню впливу Державної думи. Накази про захоплення установ і арешти прихильників царського режиму свідчили про провідну роль Державної думи в революції і революційний характер її діяльності в лютневі дні 1917 року. Успіх у переході армії на бік Державної Думи і конкретні факти переможного розвитку революції визначили рішення Всеросійської Державної Думи взяти владу в свої руки.

Це рішення і подальша робота думського комітету відіграли важливу роль у формуванні інших важливих елементів Тимчасової влади: ТКДД став урядовим органом, видавав різні законодавчі документи, набув судових прав (арешт, взяття під варту, слідчий нагляд і звільнення) і став на шлях до перебирання на себе функцій верховної влади. Характер вищого органу влади та провідна участь комітету в революції були підтверджені призначенням комісарів в органи влади. Комісари наділялися особливими повноваженнями з боку думських комісарів.

Члени ТКДД забезпечили нормальне функціонування центральних органів влади і приступили до проведення реформ внутрішнього і загальнополітичного характеру. Значення роботи комісарів полягало в тому, що вони виступили незамінною ланкою в новій комбінації влад, забезпечивши характер урядової влади Думи при збереженні за нею права верховенства. На центральному рівні думські комісари займали домінуюче становище.

Події лютого 1917 року зробили російських лібералів, особливо депутатів Державної Думи, зірками. Державна Дума освітила яскравим прожектором уряд, але виявилася нездатною відіграти до кінця свою провідну роль у революції, відкривши всьому народові з незаперечною ясністю вади цієї влади, неможливість подальшого продовження такого управління.

Можна стверджувати, що в результаті Лютневої революції в Росії було встановлено політичну систему Третього березня, а не "двовладдя", як прийнято вважати .

Насправді, повноваження Державної палати, Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів та Тимчасового уряду були інкорпоровані в нову політичну систему. Іншими словами, двовладдя, про яке говорили або писали з негативною конотацією сучасники і дослідники, насправді не існувало, але оскільки кожен із сучасників, за винятком М.В. Родзянка, не був зацікавлений в існуванні Третьомартовської політичної системи, вони не були належним чином поінформовані суб'єктами Тимчасової влади. Так сприймалася нова влада, яка не мала доступу до інформації.

Збереження Державної Думи з усіма її особливостям пояснюється невідповідністю правового статусу і колишньої політичної ролі цього органу ситуації, що склалася в Росії в результаті Лютневої революції. Якщо новий статус старого парламенту був неясним, то статус Тимчасового комітету був ще більш сумнівним. Родзянко був переконаний, що Дума (і комітет на чолі з його головою) збереже свою владу на основі документа про зречення Миколи II і що Дума сформує уряд на цій основі. Було також зрозуміло, що після зречення Миколи II всі можливі кадрові перестановки в уряді повинні бути ініційовані або, принаймні, узгоджені з Комісією. Згідно з текстом зречення великого князя Михайла Олександровича, повноваженнями до скликання Установчих зборів наділявся лише Тимчасовий уряд, і воно не передбачало "єдності з Державною думою", як у зреченні Миколи II. Родзянко переконали погодитися на цей пункт, і згодом на підставі цього пункту голові Установчих зборів було відмовлено в участі в уряді. Адже за документом

ініціатива створення уряду належала Думі, а сама Дума повинна була мати особливий характер у новій державній структурі.

Нерішучість, сумніви і, можливо, страх взяти на себе відповідальність за країну в ці складні часи утримували депутатів Державної думи та їхніх ліберальних лідерів осторонь від політичних подій лютого 1917 року. У дні, коли під стінами Таврійського палацу збирався озброєний натовп, очікуючи, які рішення ухвалять панове депутати з питань влади, Дума не наважувалася на жодні реальні дії.

Так само провалилися і всі члени Тимчасового уряду. Адже вони не змогли зробити уряд стабільною організацією, ініціювати реформи чи навіть проголосити декларативні гасла (війна, земля тощо), на які чекало російське суспільство. Це і визначило результат та зумовило подальший розвиток подій.

РЕЗЮМЕ

Дипломна робота присвячена аналізу ролі Державної думи в контексті Лютневої революції. Дослідження охоплює події, що передували революції, включаючи економічну ситуацію в країні, політичні процеси, що привели до

зростання революційного настрою серед населення, та вплив Державної думи на цей процес. Особлива увага приділяється ролі тимчасового комітету Державної думи в організації переходу до нового політичного порядку та формуванні нових урядових структур після залучення до влади.

Актуальність цієї теми визначається не лише історичними змінами, але й їхнім впливом на розвиток сучасного українського суспільства, оскільки значний період української історії пов'язаний з Російською імперією.

Державна Дума відігравала важливу роль у політичній системі Російської імперії, що стало визначальним у процесі готування до повалення самодержавства. Розглянута у дослідженні роль політичних партій та тимчасового комітету Державної Думи дозволяє краще зрозуміти формування нових органів влади та напрямки розвитку політичних ідей, що відображались на майбутність України.

Уранці 27 лютого Державна Дума активізувала свою діяльність у зв'язку з початком революції, незважаючи на обмежені парламентські права в умовах монархії Росії. Її роль стала важливою у процесі демократизації країни, надаючи можливість опозиційним депутатам та тим з революційними устремліннями висловлювати свої погляди та критикувати владу. Робота Державної Думи була відкритою для громадськості, а її дії вразливо відображалися в газетах та стенографічних звітах. Під час революційних подій, умови не залишали Думі іншого вибору, крім як активізувати свою роботу, що призвело до формування Тимчасового комітету Державної Думи та відставки уряду царя Миколи II. Роль Державної Думи в революційних подіях 1917 року була визначальною, вона стала центром революції та незамінним органом у формуванні Тимчасової влади, забезпечуючи нормальне функціонування владних структур та початок проведення реформ.

RESUME

The thesis explores the role of the State Duma in the context of the February Revolution. It covers events leading up to the revolution, including the economic situation, political processes fostering revolutionary sentiment, and the State Duma's

impact on these developments. Special attention is given to the role of the Temporary Committee of the State Duma in orchestrating the transition to a new political order and establishing new government structures after assuming power.

The relevance of this topic extends beyond historical changes to their impact on contemporary Ukrainian society, given Ukraine's historical ties to the Russian Empire. The State Duma played a crucial role in the political system of the Russian Empire, particularly in preparing for the overthrow of autocracy. Examining the role of political parties and the Temporary Committee of the State Duma provides insight into the formation of new governing bodies and the trajectory of political ideas that influenced Ukraine's future.

On the morning of February 27, the State Duma intensified its activities in response to the revolution, despite its limited parliamentary powers in the Russian monarchy. Its role became pivotal in the country's democratization process, allowing opposition deputies and those with revolutionary aspirations to express their views and critique the government. The State Duma's work was transparent to the public, reflected in newspapers and stenographic reports. During the revolutionary events, the Duma had no choice but to ramp up its efforts, leading to the formation of the Temporary Committee of the State Duma and the abdication of Tsar Nicholas II's government. The State Duma's role in the revolution of 1917 was decisive, as it became the focal point of the revolution and an indispensable organ in establishing the Temporary Government, ensuring the functioning of governmental structures and initiating reforms.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела:

1. Брусилов А. А. Мои воспоминания. М., 1946.
2. Государственная Дума: Стенографические отчеты. Созыв 4. Сессия пятая. Пг., 1917. Стб. 1741-1758.
3. Дневник императора Николая II. М.: «Орбита». 1991. 345 с.
4. Коковцов В.Н. Из моего прошлого. Воспоминания. 1911- 1919. М.: «Современник», 1991. 592 с.
5. Петергофские совещания о проекте Государственной Думы. Пг.,1917
6. Родзянко М.В. Крушение империи и Государственная Дума и февральская 1917 года революция. М.: Изд-во ИКАР, 2002. 368 с.
7. Российское законодательство X-XX веков. Т. 9. Законодательство эпохи буржуазно демократических революций. М.: Юрид. лит., 1994. 352 с.
8. Царскосельские совещания. - Протоколы секретного совещания под председательством бывшего императора по вопросу о расширении избирательного права // Былое. 1917. №3. С. 1235-265
9. Царскосельские совещания. - Протоколы секретного совещания в феврале 1906 г. - под председательством бывшего императора по выработке учреждении Государственной Думы и Государственного Совета // Былое. 1917. №5-6. С. 289-318.
10. Члены Государственной Думы (портреты и биографии): Четвертый созыв: 1912-1917. М., 1913.

Література:

11. Аврех А. Я. Царизм и IV Дума (1912-1914 гг.). М.: Наука, 1981.- 293 с.
12. Акульшин П. В., Гребенкин И. Н. 100-летие российской революции: юбилейные вехи отечественной историографии // Новейшая история России. 2019. Т. 9. № 2. С. 296.

13. Анин.Д Революция 1917 года глазами ее руководителей .Рим, 1971.-с.172
14. Аксенов В.Б. Повседневная жизнь Москвы и Петрограда в 1917 г.: дис. ... канд. истор. наук. -М., 2002. - 231 с.
15. Аранович А.С. История Государственной Думы России в историографии. 1906-1917 гг. М., 2001.
16. Боиович М. М. Члены Государственной думы: портреты и биографии. Четвертый созыв. 1912-1917 гг. / М. М. Боиович. М. : Издание Т-ва И.Д.Сытина, 1913. 456 с.
17. Бурджалов Э. Н. Вторая русская революция. Москва. Фронт. Периферия.-М., 1971.С . 107
18. Бьюкенен Дж. Мемуары дипломата: Воспоминания, мемуары. М., 2001
19. Вебер М. Исторический очерк освободительного движения в России и положение буржуазной демократии. К. : И. И. Чоколов, 1906. 149 с.
20. Веденеев Ю. А. Институт выборов в истории России: источники, свидетельства современников, взгляды исследователей XIX – начала XX вв. / Ю. А. Веденеев, И. В. Зайцев, В. В. Луговой, А. А. Вешняков. М. : НОРМА, 2001. 792 с
21. Власть и реформы. От самодержавной к советской России. СПб., 1996. 559 с.
22. Гессен В. М. Основы конституционного права. Пг.: Юрид. кн. скл. «Право», 1917. 439 с.
23. Гессен В. М. Русское государственное право. СПб.: 1909. 420 с.
24. Давидович А. М. Самодержавное государство в России в эпохуимпериализма: (классовая сущность и эволюция абсолютизма в XX в.). М.: Наука. 1976. 296 с.
25. Демин В. А. Государственная Дума России: механизмфункционирования. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1996. 216 с.

26. Депутати від українських губерній та міст у Державних думах Російської імперії: динаміка етносоціального та політичного складу (1906–1917) // Український історичний збірник. – К., 2010. – Вип.13. – Ч.1. – С.162–175
27. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. М.: Высш. шк., 1983. 352 с.
28. Енгельштейн Л. Новая российская революция: возвращаясь к 1917 году // Личность, общество и власть в истории России: сборник научных статей, посвященный 70-летию д-ра исторических наук, проф. В. И. Шишкина. Новосибирск, 2018. С. 229-230.
29. Єрмолаєв В. Про українське представництво в Державній думі Російської імперії третього та четвертого скликань // Вісник Академії правових наук України. 2006 р. №1 (44). Х.: Право, 2006. С. 53-60.
30. Золотарьов, В. С. Тактика Конституційно-демократичної партії та її лідерів під час Лютневої революції в Росії.- с.215-216.
31. Калинычев Ф. И. Государственная Дума в России: Сб. док. и материалов. М.: Госюриздат, 1957. 646 с.;
32. Исторический опыт трех российских революций. Кн. 2: Свержение самодержавия: Вторая буржуазно – демократическая революция в России / [Гл. ред.: П.А. Голуб и др.]. – М.: Политиздат,–1986.–415 с
33. Кирьянов И.К. Государственная дума в 1917 году // Вестник Пермского университета. Серия «История». 2002. Вып. 3. С. 105–115.
34. Кирьянов И. К., Лукьянов М. Н. Парламент самодержавной России: Государственная Дума и ее депутаты, 1906—1917 Пермь: Изд-во Пермского университета, 1995. 168 с.
35. Кирьянов И. К. Российские парламентарии начала XX века: новые политики в новом политическом пространстве. Пермь, 2006. 368 с.
36. Китанина Т. М. Война, хлеб, революция. Продовольственный вопрос в России. 1914— октябрь 1917 г . Л., 1985. С. 334

37. Костылев А.В. Выборы в первую Государственную Думу // Государственная Дума России. Энциклопедия в 2 т. Т. 1. Государственная Дума Российской империи 1906–1917 / Под ред. В.В. Шелохаева. М., 2013.. С. 137
38. Кульчицкий С. Російська революція 1917 року: Новий погляд. – Київ: Наш час, 2008. – 78 с.
39. Кризис самодержавия в России. 1895-1917. / Б. В. Ананьич, Р. Ш. Ганелин, Б. Б. Дубенцов и др.; Редкол.: В. С. Дякин (отв. ред.) и др. Л.: Наука. Ленингр. отд-ние, 1984. 664 с.
40. Лобачев С. В. Политико-правовые основы организации и деятельности Государственной думы Российской империи. Учебное пособие. Москва: Издательство Московского психолого-социального института, 2006. 80 с.
41. Локоть Т. В. Первая Дума: Статьи, заметки, впечатления бывшего чл. Государственной Думы. М. : Польза, 1906. С. 15.
42. Мансырев С.П. Мои воспоминания о Государственной думе // Страна гибнет сегодня: Воспоминания о Февральской революции 1917 года. М., 1991. С. 101, 102.
43. Медушевский А.Н. Демократия и авторитаризм: российский конституционализм в сравнительной перспективе. М., 1997. - 631 с.
44. Милюков П. Н. Воспоминания (1859-1917). Под редакцией М. М. Карповича и Б. И. Элькина Т. 2. Нью-Йорк : издательство им. А. П. Чехова, 1955. С. 159
45. Николаев А.Б. Комиссары Временного комитета Государственной думы: (февраль-март 1917 г.) // Из глубины времен. 1995. Вып.5. С.65
46. Николаев А.Б., Поливанов О.Л. К вопросу об организации власти в феврале – марте 1917 г. // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: От новых источников к новому осмыслению. М., 1997. С. 133
47. Палеолог М. Царская Россия накануне революции.

48. Погребинский А. П. Сельское хозяйство и продовольственный вопрос в России в годы первой мировой войны // Ист. зап. 1950. Т. 31. С. 57-58.
49. Попик В. И. Политическая борьба на Украине вокруг выборов в III Государственную Думу / АН УССР. Ин-т истории; Отв. ред. В. Г. Сарбей К. : Наук, думка, 1989. 100 с.
50. Пуздрач Ю. В. История российского конституционализма IX-XX веков. СПб.: Издательство «Юридический центр Пресс», 2004. 561 с.
51. Пушкарева И.М. Февральская буржуазно-демократическая революция 1917 г. в России. М., 1982. С. 163-165.
52. Сидельников С. М. Образование и деятельность первой Государственной думы. М.: Изд-во Моск. ун-та. 1962. 382 с.
53. Сидоров А. Л. Финансовое положение России в годы первой мировой войны (1914 - 1917).-М., 1960.С. 430,432.
54. Смирнов А. Ф. Государственная Дума Российской Империи 1906-1917 гг.: Историко-правовой очерк. М.: Книга и бизнес, 1999
- Чайковський А. За законом і над законом: з історії адміністративних органів і поліцейсько-жандармської системи в Україні (XIX – поч. XX ст.) К. : Україна, 1996. –269 с.
55. Троцкий Л.Д. К истории русской революции / Л.Д. Троцкий. – М.: Политиздат, 1990. – 447 с
56. Церетели И.Г. Воспоминания о Февральской революции // Анин.Д Революция 1917 года глазами ее руководителей .- с.258-259.
57. Черняев В.Ю. Первая мировая война и перспективы демократического преобразования России. М., 2002.
58. Чубинский М.П. Год революции. (1917). (Из дневника) // 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. М.: ИРИ РАН, 1997. 399 с.
59. Шандра В. С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX ст. К. : НАНУ, 2005. 427 с.

60. Шандра В. С. Модернізація політичної влади на початку ХХ ст. // Політична система для України: історичний досвід і виклики сучасності / гол. ред. В. М. Литвин; авт. кол.: О. Г. Аркуша, С. О. Біла, В. Ф. Верстюк та ін. – К., 2008. С. 310–316.
61. Шандра В. С. Українські суспільні інститути у взаєминах із російським самодержавством // Український історичний журнал. 2010. № 4. С. 59–83.
62. Шевырин В. М. Государственная дума в России (1906-1917 гг.). Научно-аналитический обзор. // Под ред. А. А. Твердохлеба. М.: ИНИОН РАН. 1995. 92 с.
63. Шульгин В. В. Дни. 1920: Записки /Сост. и авт. вст. ст. Д. А. Жуков. М.: Современник, 1989. С. 116.
64. Щербак Н. О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.) К. : Ризографіка, 2005. – 616 с.
65. Яворський М. І. Нариси з історії революційної боротьби на Україні – Х. : Держвидав України, 1928. – Т. 2. – 340 с... .